

Wettelijke Onderzoekstaken Natuur & Milieu

Natuur: beleven en gebruiken

Verdieping van twee kijkrichtingen uit de Natuurverkenning 2010-2040 | WOt-werkdocument 348

W. de Haas, C.B.E.M. Aalbers, J. Kruit & E.A. de Vries

WAGENINGEN UR
For quality of life

Natuur: beleven en gebruiken

De reeks 'Werkdocumenten' bevat tussenresultaten van het onderzoek van de uitvoerende instellingen voor de unit Wettelijke Onderzoekstaken Natuur & Milieu (WOT Natuur & Milieu). De reeks is een intern communicatiemedium en wordt niet buiten de context van de WOT Natuur & Milieu verspreid. De inhoud van dit document is vooral bedoeld als referentiemateriaal voor collega-onderzoekers die onderzoek uitvoeren in opdracht van de WOT Natuur & Milieu. Zodra eindresultaten zijn bereikt, worden deze ook buiten deze reeks gepubliceerd.

Dit werkdocument is gemaakt conform het Kwaliteitshandboek van de WOT Natuur & Milieu.

WOT-werkdocument **348** is het resultaat van een onderzoeksopdracht van het Planbureau voor de Leefomgeving (PBL), gefinancierd door het Ministerie van Economische Zaken (EZ). Dit onderzoeksdocument draagt bij aan de kennis die verwerkt wordt in meer beleidsgerichte publicaties zoals Balans van de Leefomgeving en Thematische Verkenningen.

Natuur: beleven en gebruiken

Verdieping van twee kijkrichtingen uit de Natuurverkenning 2010 - 2040

W. de Haas, C.B.E.M. Aalbers, J. Kruit, E.A. de Vries

Werkdocument 348

Wettelijke Onderzoekstaken Natuur & Milieu

Wageningen, september 2013

Referaat

W. de Haas, C.B.E.M. Aalbers, J. Kruit, E.A. de Vries (2013). *Natuur: beleven en gebruiken; verdieping van twee kijkrichtingen uit de Natuurverkenning 2010 - 2040*. Wageningen, Wettelijke Onderzoekstaken Natuur & Milieu, WOt-werkdocument 348. 71 pp; 9 figs; 3 tabs; 30 refs.

In de Natuurverkenning 2010-2040 zijn vier kijkrichtingen op de natuur beschreven. Twee daarvan, de kijkrichting Beleefbare natuur en de kijkrichting Inpasbare natuur, zijn nader uitgewerkt in drie studiegebieden: de Drentse Hondsrug, de Oostvaardersplassen en omgeving, en Rotterdam-Zuid. De Drentse Hondsrug past momenteel al heel goed in deze kijkrichtingen. Voor de twee andere gebieden gaat het om een nieuwe manier van kijken naar de aanwezige natuur. Voor elk studiegebied is een mogelijke toekomst vanuit de kijkrichting Beleefbare natuur en vanuit de kijkrichting Inpasbare natuur beschreven. Om meer beleefbare natuur te realiseren, is vooral gezamenlijke visievorming en betrokkenheid van burgers nodig. Om meer inpasbare natuur te realiseren, is het nodig om vormen van governance te ontwikkelen die de samenwerking tussen ondernemers en overheden stimuleren. Hiervan worden diverse voorbeelden gegeven.

Trefwoorden: Natuurverkenning, inpasbare natuur, beleefbare natuur, Hondsrug, Oostvaardersplassen, Rotterdam-Zuid, scenario, natuurfuncties, ecosysteemdiensten

©2013 **Alterra Wageningen UR**
Postbus 47, 6700 AA Wageningen
Tel: (0317) 48 16 00; e-mail: info.terra@wur.nl

De reeks WOt-werkdocumenten is een uitgave van de unit Wettelijke Onderzoekstaken Natuur & Milieu, onderdeel van Wageningen UR. Dit werkdocument is verkrijgbaar bij het secretariaat. **Het document is ook te downloaden via www.wageningenUR.nl/wotnatuurenmilieu**

Wettelijke Onderzoekstaken Natuur & Milieu, Postbus 47, 6700 AA Wageningen
Tel: (0317) 48 54 71; e-mail: info.wnm@wur.nl; Internet: www.wageningenUR.nl/wotnatuurenmilieu

Alle rechten voorbehouden. Niets uit deze uitgave mag worden veelevoudigd en/of openbaar gemaakt door middel van druk, fotokopie, microfilm of op welke andere wijze ook zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van de uitgever. De uitgever aanvaardt geen aansprakelijkheid voor eventuele schade voortvloeiend uit het gebruik van de resultaten van dit onderzoek of de toepassing van de adviezen.

Inhoud

Samenvatting	7
1 Inleiding	11
2 Kader	13
2.1 Theoretisch kader	13
2.2 Kijkrichtingen als kader	17
2.2.1 Beleefbare natuur	17
2.2.2 Inpasbare natuur	17
3 Beleefbare en inpasbare natuur in een gemengd landschap	19
3.1 De Drentse Hondsrug als voorbeeld	19
3.2 Beleefbare natuur op de Hondsrug	19
3.2.1 Beleefbare natuur anno nu	19
3.2.2 Toekomst van de Hondsrug vanuit de kijkrichting Beleefbare natuur	22
3.2.3 Governance van beleefbaarheid	23
3.3 Inpasbare natuur op de Hondsrug	25
3.3.1 Inpasbare natuur anno nu	25
3.3.2 Toekomst van de Hondsrug vanuit de kijkrichting Inpasbare natuur	26
3.3.3 Governance van inpasbaarheid	28
4 Beleefbare en inpasbare natuur in een natuurlandschap	31
4.1 Omgeving Oostvaardersplassen als voorbeeld van een natuurlandschap	31
4.2 Beleefbare natuur in en rond de Oostvaardersplassen	32
4.2.1 Beleefbare natuur anno nu	32
4.2.2 Toekomst van de Oostvaardersplassen vanuit de kijkrichting Beleefbare natuur	33
4.2.3 Governance van beleefbaarheid	35
4.3 Inpasbare natuur in en rond de Oostvaardersplassen	36
4.3.1 Inpasbare natuur anno nu	36
4.3.2 Toekomst van de Oostvaardersplassen vanuit de kijkrichting Inpasbare natuur	38
4.3.3 Governance van inpasbaarheid	40
5 Beleefbare en inpasbare natuur in een stadslandschap	43
5.1 Rotterdam-Zuid als voorbeeld van een stadslandschap	43
5.2 Beleefbare natuur in Rotterdam-Zuid	44
5.2.1 Beleefbare natuur anno nu	44
5.2.2 Toekomst van Rotterdam-Zuid vanuit de kijkrichting Beleefbare natuur	47
5.2.3 Governance van beleefbaarheid in Rotterdam-Zuid	50
5.3 Inpasbare natuur in Rotterdam-Zuid	51
5.3.1 Inpasbare natuur anno nu	51
5.3.2 Toekomst van Rotterdam-Zuid vanuit de kijkrichting Inpasbare natuur	53
5.3.3 Governance van inpasbaarheid	55
6 Over de hamer en de kast	57
6.1 Beleefbare natuur	57
6.2 Inpasbare natuur	60
6.3 Kijkrichtingen als gereedschap	62
Literatuur	65
Bijlage 1 Informanten	67

Samenvatting

In de Natuurverkenning 2010-2040 zijn vier kijkrichtingen op de natuur uitgewerkt. Deze kijkrichtingen zijn:

- Vitale natuur, waarin de natuurwaarde en biodiversiteit centraal staan;
- Functionele natuur, waarin de natuur vooral een milieufunctie heeft;
- Beleefbare natuur, waarin het gaat om een maximaal beleven en genieten van de natuur;
- Inpasbare natuur, waarin de economische benutting van de natuur het belangrijkste is.

De laatste twee kijkrichtingen worden in deze studie nader onderzocht aan de hand van een uitwerking in drie studiegebieden. Voor de uitwerking zijn drie heel verschillende gebieden gekozen: de Drentse Hondsrug, de Oostvaardersplassen en omgeving, en Rotterdam-Zuid. De laatste twee zijn atypisch voor beleefbare en inpasbare natuur, maar juist die bieden de mogelijkheid om veel te leren van de uitwerking.

Bij uitwerking van de kijkrichtingen in de drie studiegebieden zijn de volgende vragen leidend:

- Wat is de huidige status van het gebied; heeft het al het karakter van beleefbare of inpasbare natuur?
- Hoe kan het gebied zich ontwikkelen vanuit de kijkrichting gezien?
- Hoe kan deze ontwikkeling worden georganiseerd?

Drentse Hondsrug

De Drentse Hondsrug is van oudsher sterk gericht op recreatie waarin de beleving van het landschap belangrijk is. Veel economische activiteiten hangen daarmee samen. Het toeristisch bezoek is sterk gericht op ouderen en gezinnen met kinderen. De bestedingen van deze groepen zijn niet hoog. De Hondsrug trekt weinig nieuwe ontwikkelingen aan, minder althans dan men op grond van de kenmerken van natuur en landschap zou mogen verwachten.

Vanuit de kijkrichting **beleefbare natuur** gezien, gaat de Hondsrug zich richten op nieuwe doelgroepen zonder traditionele doelgroepen (gezinnen en 50-plussers) uit het oog te verliezen. Deze nieuwe doelgroepen gebruiken het landschap voor sportieve en fysieke uitdagingen, maar ook voor 'existentiële' uitdagingen gericht op persoonlijke ontwikkeling. De provincie gaat de focus leggen op het thema gezond leven. Deze focus biedt Drenthe een kans om een nieuw publiek aan te spreken en tevens het oude publiek te behouden. Drenthe wordt de plek voor een nationale 'reset'week. Het landschap gaat veranderen, maar zonder het huidige karakter te verliezen. Het noordelijk deel van de Hondsrug krijgt een accent natuurbeleving, het zuidelijke een accent op landschapsbeleving. De toegankelijkheid van alle natuurgebieden wordt groter.

Uitgangspunt voor de ontwikkeling van de Hondsrug als **inpasbare natuur** is de wederkerige relatie tussen ondernemen en omgeving. Het opwekken van duurzame energie en produceren van duurzame bouwmaterialen passen daar goed in. Vanuit deze kijkrichting gezien zal in de toekomst het areaal productiebos toenemen. Daarbij ontstaan meer mogelijkheden voor particulier gebruik en beheer van bossen. In natuurgebieden wordt het mogelijk om lodges te plaatsen en uit te baten. Zand- en waterwinning, maar ook de landbouw krijgen meer ontwikkelingsmogelijkheden mits de activiteit bijdraagt aan de kwaliteit van het landschap (natuur- en cultuurhistorie). Voormalige landbouwterreinen vormen steeds vaker een locatie voor nieuwe woonvormen.

Oostvaardersplassen en omgeving

De Oostvaardersplassen zijn het voorbeeld van 'echte natuur' in Nederland. Het gebied is door hekwerken van de omgeving afgesloten. Het gebied wordt momenteel beperkt opengesteld. Dit is gerelateerd aan het beschermen van vogels en grootwild in de verschillende seizoenen. Te veel menselijke aanwezigheid leidt tot verstoring. Wel is

het gebied door fiets- en wandelroutes omgeven en zijn er diverse uitkijkpunten gerealiseerd. De recreatieve ontsluiting richt momenteel op de beleving van soorten.

De Oostvaardersplassen zullen in de toekomst ook vanuit de kijkrichting *beleefbare natuur* een focus houden op het beleven van de wilde natuur. In de plassen zelf wordt de toegankelijkheid sterk vergroot, maar een uitgekiende zonerings houdt de ongestoorde natuurlijke ontwikkeling in een groot deel in stand. De keuze om een brede zone wel toegankelijk te maken, maar niet te ontsluiten, zorgt voor een natuurlijke zonerings. Om de recreatie verder te stimuleren, en toch niet te zwaar te laten drukken op het gebied zelf, worden in de omgeving gemengde recreatie-natuurgebieden ontwikkeld. Deze vormen een onderdeel van het hele pakket aan natuurbeleving in dit gebied. Het verbinden van de Oostvaardersplassen met de Randmeren en de Veluwe bijvoorbeeld biedt aanvullende mogelijkheden om een breed publiek te laten kennismaken met natuur. Deze randen worden publiek-privaat ontwikkelend. Soms door boeren die recreatieondernemer zijn geworden en soms door grote recreatieondernemers van elders.

Uitgangspunt voor de ontwikkeling van de Oostvaardersplassen en omgeving als *inpasbare natuur* staat in het teken van wederkerige relaties tussen ondernemen en ecologie. Ook vanuit deze kijkrichting blijft het wild de kern van alle vormen van natuurgebruik in de Oostvaardersplassen. Er komt wel een grotere variëteit in aanbod van vormen die deze oerbeleving mogelijk maken. Er worden safari's georganiseerd, (exclusief) overnachten in het gebied gericht op natuurbeleving wordt mogelijk. Allerlei routes door het gebied naar een groter aantal uitzichtpunten worden recreatief veel aantrekkelijker gemaakt. Een monorail biedt de mogelijkheid om het gebied veilig maar toch nabij te zien. Het wild wordt ook een voedselbron met een exclusief karakter. Het gaat niet alleen om het vlees. Grote grazers (bijvoorbeeld waterbuffels) in het gebied kunnen worden gebruikt voor de zuivelproductie. Het oogsten van kruiden (medicinaal) wordt mogelijk in delen van het gebied. De randen richting Lelystad (Hollandse hout) en Almere bieden mogelijkheden voor verweving van natuur en stad. Richting Lelystad worden gebieden beschikbaar gesteld voor 'autarkisch wonen'. Daarnaast zijn er richting Almere mogelijkheden gecreëerd voor waterlandhuizen: luxe woningen met een eigen toegang tot het water en de snelweg.

Rotterdam-Zuid

Rotterdam-Zuid is een gebied waar de grote-stadsproblematiek op zijn heftigst voorkomt: armoede, veel laag opgeleiden, instroomgebied voor immigranten in veel grotere getale dan voorzien en gehuisvest in panden van huisjesmelkers, met bovengemiddelde woonbezetting, tegen hoge prijzen. Opvallend genoeg is de oppervlakte groen aanzienlijk voor een stadswijk. Juist dit gegeven roept de vraag op of en hoe het groen kan worden ingezet bij de verdere sociale en economische ontwikkeling van de wijk.

In Rotterdam-Zuid is – vanuit het brede natuurbeeld dat bij de kijkrichtingen inpasbaar en beleefbaar past - een verscheidenheid aan natuur aanwezig in de publieke en private ruimte, met verschillen in kwaliteit, structuur en gebruik. Op buurtniveau bestaat de natuur in de openbare ruimte tussen de hoogbouw- of laagbouwwoonings vooral uit gazons met hoogopgaande boombeplanting. De groengebieden in de woonbuurten lijken weinig geschikt als verblijfsruimte: men kan er naar kijken als men er langs loopt of vanuit zijn woning en het groen op die manier beleven. De grote grasvelden bij de flats en de stroken voor de rijtjeswoonings bieden weinig intimiteit. Men voelt zich eerder bekeken dan dat men zich er rustig kan terug trekken met de natuur als achtergrond voor een sociale activiteit, voor rust of om van te genieten.

De mogelijkheden voor *beleefbare natuur* ligt vooral in de bijdrage die de natuur kan leveren aan de oplossing voor de sociale problemen in Rotterdam-Zuid. In deze kijkrichting is positieve beleving van de natuur nauw gerelateerd aan verbondenheid met de wijk in het algemeen. Burgergroepen kunnen daarin een centrale rol spelen. Vanuit deze kijkrichting gezien worden in de toekomst in Rotterdam-Zuid geen standaardparken en plantsoenen meer aangelegd die door de gemeente betaald en daarmee bepaald worden. Zo ontstaat dichtbij en bereikbaar, plekkebonden groen dat past bij de mensen die eromheen wonen: Beleefbare natuur. Een onderdeel

is bijvoorbeeld de mogelijkheid om te vissen in het water om de eigen woning. Zo wordt in de natuur in deze kijkrichting opnieuw een 'commons'. De gemeente stelt de relatief grote oppervlakte laagbouw en groene overhoeken ter beschikking aan buurtbewoners die hun ideeën voor groen zelf willen realiseren. Beleefbare natuur gaat zelfs zo ver dat sommige groepen zich onder condities de ruimte toe mogen eigen door er hekken omheen te plaatsen. 'Gated communities' krijgen op deze wijze een positieve invulling.

Vanuit de kijkrichting *inpasbare natuur* gezien valt op dat het groen in Rotterdam-Zuid nauwelijks is verbonden met economische activiteiten in dit stadsdeel. Dit kan zich ontwikkelen door voor het ruim aanwezige gemeentelijke groen de vergunningsplichten te versoepelen of af te schaffen en delen van de groene gebieden te verpachten aan kleine ondernemers of burgers met ondernemersgeest. Daardoor kunnen economische activiteiten als bijvoorbeeld stadstuinbouw tot bloei komen. De gemeente neemt in deze kijkrichting deskundigen in dienst die de nieuwe ondernemers adviseren en een rondgang langs de gebieden maken om de vinger aan de pols te houden. Gezamenlijke inkoop en verkoop wordt gestimuleerd, en een stadsboerencoöperatie biedt voordelen.

Verder wordt de huur van gebouwen door geprivatiseerde dienstverlenende instellingen gekoppeld aan de plicht om de groene buitenruimte ook te beheren in overleg met de gemeente. Er ontstaan nieuwe initiatieven omdat sommige bedrijven zelf de marktwaarde van de buitenruimte weten gebruiken en andere dit uitbesteden. Bedrijven voor wie de buitenruimte geen waarde heeft, komen dan vanzelf in gestapelde bedrijventerreinen.

Hiermee wordt grond uitgespaard die in deze kijkrichting mede gebruikt gaat worden voor nieuwe woningen in het groen voor hogere inkomensgroepen. Deze laatste groep inwoners betaalt of zorgt zelf voor het openbaar groen en eigen tuinen. Ze huren hoveniers in die het groen bijhouden. Daardoor ontstaat extra werkgelegenheid en ligt het private groen er overal netjes bij.

Governance

De governance van *beleefbaarheid* is gezocht in collectieve acties waaraan meerdere partijen meedoen, zonder een sterke en trekkende rol van de overheid. Een overkoepelende inhoudelijke visie kan daar inpassen, maar wel één die ruimte biedt aan lokale initiatieven. In deze kijkrichting past daarom het bevorderen, toerusten en begeleiden van functioneel bewonersactivisme en daadkrachtige professionele instanties. In het algemeen wordt de beleefbaarheid van iets namelijk positiever als je er zelf aan meewerkt.

De governance van *inpasbaarheid* kenmerkt zich door een overheid die zich beperkt tot het stellen van algemene kaders en het handhaven daarvan. Daarbij passen maatregelen zoals het uitgeven van concessies, het beschikbaar stellen van algemene kaders, enz. Overheden kunnen dit soort ontwikkelingen verder ondersteunen door bijvoorbeeld onderzoek en advisering voor ondernemers te financieren of door zelf mensen ter beschikking te stellen die processen faciliteren. Verder zouden ondernemersfondsen worden gecreëerd om 'ondernemerschap met natuur' te stimuleren.

Conclusie

De uitwerkingen laten zien dat er nog veel mogelijkheden zijn voor inpasbare en beleefbare natuur in Nederland. Deze twee kijkrichtingen sluiten in de praktijk goed op elkaar aan. In de onderzochte gebieden lopen al vele initiatieven die in de kijkrichtingen passen.

Voor het verder gebruiken van deze kijkrichtingen bevelen wij een interactief proces aan. De verbredende en verdiepende werking van kijkrichtingen moet niet bij een enkele lezer van rapporten blijven hangen, maar een rol spelen in discussies over de toekomst van de natuur in Nederland.

1 Inleiding

In de afgelopen decennia speelden overwegingen voor biodiversiteit en soortenbescherming een overheersende rol in het natuurbeheer, met het Natuurbeleidsplan van 1990 als mijlpaaldocument. Deze visie op natuur is aan het begin van de 21ste eeuw fundamenteel aan het veranderen. Het natuurbeheer is in een stroomversnelling gekomen waarin andere motieven dan soorten-, gebieds- of diversiteitsbehoud een steeds grotere rol spelen (o.a. Buijs, 2009). Het gaat dan onder meer om motieven die te maken hebben met gebruiken en genieten van en in de natuur. Deze verandering is deels de manifestatie van een cultuuromslag in de samenleving, die kan worden gekenschetst met trefwoorden als *liquid modernity*, energieke samenleving, emotiecultuur of beleveniseconomie, maar heeft ook veel te maken met de huidige 'dip' in de economische ontwikkeling. Tussen cultuuromslag en economische crisis zoekt het natuurbeheer naar een nieuwe maatschappelijke 'licence to operate'.

In deze zoektocht naar vernieuwing is onderzoek en experiment nodig. Om de discussie over de volle breedte te voeren, zijn in de Natuurverkenning 2010-2040 vier richtingen ontwikkeld voor het kijken naar de natuur. Dit zijn:

- Vitale natuur, waarin soorten-, gebieds- en diversiteitsbehoud centraal staan;
- Functionele natuur, waarin de betekenis van de natuur voor een schoon milieu het belangrijkste is;
- Beleefbare natuur, waarin natuur vooral iets is om te beleven en van te genieten;
- Inpasbare natuur, waarin de natuur ook dient als bron van verdiensten.

De vier kijkrichtingen zijn inspirerend beschreven in de Natuurverkenning 2010-2040, maar vooral in termen van algemene ontwikkelingen en in kaartbeelden voor heel Nederland. Om het denken over de waarschijnlijkheid, wenselijkheid en mogelijkheid van de kijkrichtingen verder te verdiepen, is het de vraag wat de kijkrichtingen voor concrete gebieden kunnen betekenen. Dit werkdokument gaat in op twee kijkrichtingen die exemplarisch zijn voor nieuw denken over de natuur: inpasbare natuur en beleefbare natuur. Vanuit deze twee kijkrichtingen worden drie gebieden nader onderzocht. Het doel is een verdieping van deze kijkrichtingen, die leidt tot inzichten die van belang zijn voor de toekomst van het natuurbeheer in Nederland.

Voor deze verdieping zijn drie vragen leidend.

- De vraag naar huidige situatie: hoe manifesteren beleefbare en inpasbare natuur zich 'anno nu' in het betreffende gebied?
- De ontwikkelvraag: hoe kan het gebied zich vanuit de kijkrichting gezien ontwikkelen en hoe ziet het gebied er dan uit?
- De governancevraag: aan wat voor maatschappelijk-organisatorische condities moet worden voldaan bij de beschreven ontwikkeling?

Voor de verdieping van de kijkrichtingen zijn drie sterk verschillende landschappen gekozen. Hierbij zijn bewust geen gebieden gekozen waar nu al succesvol wordt ingezet op de inpasbaarheid en beleefbaarheid van natuur en landschap. Dit maakt dat er extra veel wordt gevraagd van de uitwerking van de kijkrichtingen, wat de grootste kans geeft op leerervaringen en mogelijk tot meer interessante reflecties leidt dan bij een keuze voor meer voor de hand liggende gebieden. Vanuit dit uitgangspunt kozen we voor:

- Een **gemengd landschap**, met de Drentse Hondsrug als voorbeeld; hier is ook nu al zeker sprake van met name beleefbare natuur, maar deze is wat 'sleets' geraakt;
- Een **natuurlandschap**, met de Oostvaardersplassen als voorbeeld; hier is in het recente verleden ingezet op vitale natuur;

- Een **stadslandschap**, met Rotterdam-Zuid als voorbeeld; doorgaans wordt een stad niet als natuur gezien, dus heel interessant om dat nu eens wel te doen, vooral door een stadsdeel te kiezen met grote sociale problemen, wat het geen doorsnee stadsgebied maakt.

De verdieping van de kijkrichtingen is in drie stappen verlopen. Eerst zijn alle gebieden bezocht. Er is met verschillende mensen gesproken, bewoners, ondernemers, beleidsmakers (zie Bijlage 1). In Rotterdam bijvoorbeeld een voormalig bewoner en de uitbaters van een Dönerzaak, een sleutelbar en een café. Er is informatie verzameld over lopende initiatieven in de gebieden. De ideeën die daaruit kwamen zijn besproken in een workshop. In dat stadium verschilden de tussenresultaten voor de drie gebieden sterk qua inhoud en mate van uitwerking. Een deel van de workshopdeelnemers drong aan op een nadere uitwerking die dicht aansloot bij hun praktijk en de huidige problemen in de gebieden, terwijl een ander deel de uitwerkingen nog niet creatief en uitdagend genoeg vond. Op grond daarvan zijn de uitwerkingen voor de studiegebieden aangepast, waarbij de oorspronkelijke vraagstelling de leidraad vormde.

Deze exercitie leverde niet alleen ideeën op voor de drie studiegebieden, maar ook een aantal algemene inzichten over de kijkrichtingen. De hebben betrekking op: de inhoud van de kijkrichting, inclusief 'witte vlekken', governance-aspecten, en het gebruik van de kijkrichtingen.

Dit werkdocument is het vervolg op een publicatie waarin is ingegaan op allerlei vormen van nieuw actief gebruik van de natuur aan de hand van een glijdende schaal die was geënt op de positie van deze diensten van de natuur ten opzichte van menselijk handelen (De Haas *et al.*, 2012). Deze schaal liep van natuur als middel naar natuur als doel.

Natuur als middel

- ↑ *In* de natuur staat voor alle diensten waarbij de natuur alleen als decor dient: leuk, maar geen noodzaak.
Met de natuur staat voor de activiteiten die de natuur wel als noodzakelijke achtergrond gebruiken.
Van de natuur slaat op de activiteiten die gebruik maken *van* de natuur als grondstof of object.
Voor de natuur zijn activiteiten gericht op beheer of onderhoud, maar wel om van te genieten.
 ↓ Activiteiten *om* de natuur hebben uitsluitend de natuur als doel.

Natuur als doel

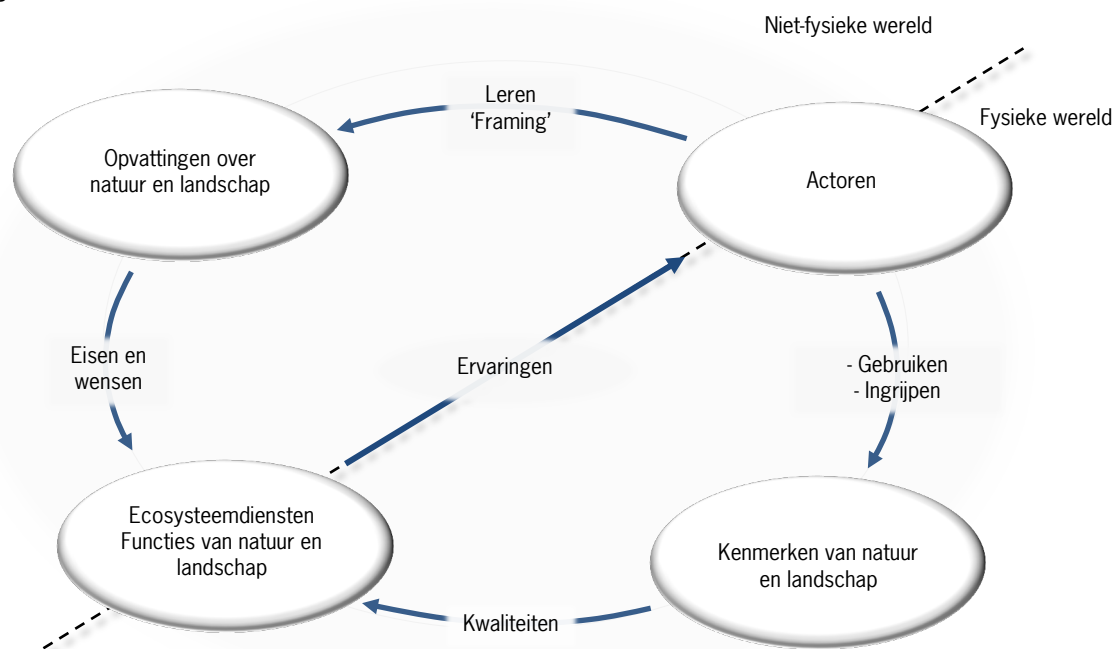
Deze nieuwe vormen van natuurgebruik laten zien dat velen in de praktijk al bezig zijn met het nieuwe natuurbeheer waarin behoud, gebruiken en genieten van de natuur alle drie een rol spelen. In een volgende fase van dit onderzoek wordt het resultaat voorgelegd aan actoren die op vanuit verschillende rollen en op verschillende schalen betrokken zijn bij het vernieuwen van het natuurbeheer. Met hen zal worden gekeken naar wat hun het meeste aanspreekt, waarom het aanspreekt, wat het beste aansluit bij hun huidige praktijk en wat er voor nodig is, in het beleid en in de samenleving, om de betreffende beelden te realiseren. In drie trefwoorden samengevat gaat het om: aanspreken, aansluiten, aanpassen. Uit de drie rapporten kunnen beheerders en ontwikkelaars, klein of groot, amateur of professional, ongeorganiseerd of institutioneel, individueel of als groep, lering trekking voor de realisering van hun ideeën, terwijl overheden uit deze rapporten kennis kunnen halen over institutionele en organisatorische randvoorwaarden voor natuur- en landschapsbeleid en de wijze waarop beleid zo stimulerend en uitnodigend mogelijk kan worden ingezet.

2 Kader

2.1 Theoretisch kader

Bij de verdieping van de kijkrichtingen ontstond behoefte aan een kader dat structurerend zou werken bij de beschrijving van de ideeën voor de onderzoeksgebieden en als vertrekpunt kon dienen voor de reflectie. Hiervoor is het Globaal Ecologisch Model (Van der Maarel & Dauvellier, 1978) als vertrekpunt gebruikt.

Het Globaal Ecologisch Model met zijn scherpe definitie van natuurfuncties sluit goed aan op het denken in termen van ecosystemendiensten. Dit is bij het opstellen van de Natuurverkenning 2010-2040 onderzocht op de mogelijkheid om deze als onderlegger voor de kijkrichtingen te gebruiken (PBL, 2010). Een een-op-een koppeling tussen een specifieke ecosystemedienst en een kijkrichting bleek te rigide, maar er konden wel degelijk accenten worden onderscheiden. Van de twee kijkrichtingen die in dit werkdocument centraal staan, ligt in de richting Beleefbare natuur het accent *vooral* op culturele diensten (recreatie, gezondheid, historische, ethische en esthetische zaken) en in de kijkrichting Inpasbare natuur *vooral* op productiediensten (voedsel, water, hout, genetische bronnen).

Figuur 2.1: Globaal Ecologisch Model (naar Van der Marel & Dauvellier, 1978; aangepast).

Het Globaal Ecologisch Model (Figuur. 2.1) is een voorstelling van de relatie tussen mens en natuur. In het model zijn vier onderdelen onderscheiden:

1. Opvattingen (discoursen);
2. Functies van natuur en landschap;
3. Kenmerken van natuur en landschap;
4. Mensen (actoren met hun eigenschappen).

Het woord functie is hier hierbij systeemtheoretisch opgevat en heeft niet alleen betrekking op de zogenaamde functionele natuur. De term functie stamt uit de jaren zeventig van de vorige eeuw toen, geïnspireerd door de Club van Rome, de systeemtheorie veel werd gebruikt in het overheidsbeleid. Tegenwoordig wordt vaak de – meer bij deze tijd passende - (economistische) term ecosysteemdienst gebruikt. Sommigen reserveren het laatste begrip voor de natuurfuncties waarvoor op de een of andere manier worden betaald.

1. Opvattingen over natuur en landschap

Keer op keer blijkt uit onderzoek dat veel mensen een breed natuurbegrip hanteren. Zij maken geen onderscheid tussen natuur, landschap of milieu. Zelfs landbouw in kleinschalige verwevingsgebieden wordt als natuur aangeduid. Uit onderzoek van Buijs (2009) komen vier soorten natuurbeelden van burgers naar voren, te typeren als: wildernis, breed, esthetisch en functioneel. Deze vier beelden bleken slechts ten dele samen te vallen met de natuurbeelden die experts doorgaans hanteren. De vierdeling die Buijs hanteert, is gebruikt bij het opstellen van de vier kijkrichtingen. De opvattingen over natuur en landschap hebben niet alleen betrekking op wat natuur en landschap is, maar ook op de wijze waarop er mee kan, mag en moet worden omgegaan.

2. Functies van natuur en landschap en ecosysteemdiensten

In dit werkdocument worden functies van natuur en landschap en ecosysteemdiensten min of meer aan elkaar gelijk gesteld¹. In de afgelopen decennia zijn diverse voorstellen gedaan voor de definitie en indeling van ecosysteemdiensten². Soms wordt daarbij onderscheid gemaakt tussen de dienst zelf en de bate die dit oplevert. Het functiebegrip omvat beide. Wat betreft indelingen in soorten ecosysteemdiensten is die van de Verenigde Naties in het Millennium Ecosystem Assessment (2005) leidend. Zij hebben de volgende indeling van ecosysteemdiensten gepubliceerd: productiediensten (w.o. voedselproductie), regulerende diensten (w.o. reinigend vermogen), culturele diensten (w.o. recreatie) en ondersteunende diensten (w.o. nutriëntenkringloop). Maar ook andere indelingen zijn mogelijk.

Tsoulaz *et al.* (2007) bijvoorbeeld deden een uitgebreid, internationaal review en kwamen tot een andere groepering van ecosysteemdiensten: ecosysteem-gezondheid, gezondheid van de gemeenschap, menselijke geestelijke gezondheid en menselijke fysieke gezondheid. Zij richten zich niet alleen op natuurgebieden, maar benoemen ook verschillende stedelijke groenvormen die bijdragen aan deze ecosysteembaten: groene daken, groene corridors, ingesloten plattelandsgebieden, braakliggende terreinen, privétuinen, kerkhoven en schoolpleinen en waterpartijen.

In Nederland hebben Melman en Van der Heide (2011) de potentiële betekenis van het concept ecosysteemdiensten voor het omgevingsbeleid nader onderzocht. De kracht van het concept ecosysteemdiensten is volgens hen onder meer dat met behulp ervan alle mogelijke diensten geïntegreerd benaderd kunnen worden. De beperking is dat dit op zich de ‘concurrentie’ tussen afzonderlijke ecosysteemdiensten niet oplost (zie ook Willemsen, 2010).

3. Kenmerken van natuur en landschap

Naast de abiotische en biotische aspecten van natuur en landschap, die hier verder niet worden besproken, zijn voor Beleefbare en Inpasbare natuur nog een aantal andere aspecten van belang. Allereerst de mate van verweving van stad, natuurgebieden, bos, landbouwgebieden, etc. Deze is op zich al belangrijk voor de beleving, maar ook medebepalend voor de toegankelijkheid en frequentie van contact met de natuur en daarmee ook voor de beleefbaarheid van natuur of de mogelijkheden om te verdienen aan de inpasbare natuur. Bij veel ruimtelijke

¹ In sommige terminologieën worden functies van natuur en landschap gezien als de altijd aanwezige betekenisvolle relaties en worden de ecosysteemdiensten gezien als functies waaraan een bepaalde verdienmogelijkheid is gekoppeld.

² Termorshuizen en Opdam (2009) introduceren de term landschapsdienst (*landscape service*), die volgens hen beter aangeeft dat het om de samenhang tussen patronen en processen gaat, wetenschappelijk meer integrerend werkt en in de communicatie met de burger en politiek helderder is.

spreiding van groen en van rood ontstaat er meer menging van beide, meer contact- en gebruiksmogelijkheden voor burgers met natuur, meer contactmogelijkheden/gebruiksmogelijkheden van ondernemers van natuur.

Verder is de toegankelijkheid van gebieden belangrijk inpasbaarheid en beleefbaarheid. Het betreft dan de toegankelijkheid in de betekenis van bereikbaarheid van je eigen doel om natuur te beleven, genieten volgens je eigen opvattingen, eraan verdienen volgens je eigen opvattingen. Hierbij kunnen de institutionele condities bepalend zijn – onder streng toezicht kun je niet lekker je eigen gang gaan in het bos-, maar ook de fysiek-ruimtelijke mogelijkheden - met een tuin van 5 m² kun je niet zelfvoorzienend zijn in voedsel voor je gezin. Voor zowel inpasbare natuur als beleefbare natuur is bereikbaarheid van de natuur relevant om de kijkrichting te realiseren. Om te beleven of om te verdienen aan natuurbezoekers moet de natuur ervaren kunnen worden en dus bereikbaar dan wel zichtbaar zijn. We kunnen daarbij verschillende dimensies van bereikbaarheid onderscheiden: fysieke nabijheid, aanwezigheid van fysieke barrières, sociale veiligheidsaspecten van bereikbaarheid, sociaaleconomische aspecten van bereikbaarheid, gewenste of storende elementen in de natuur.

4. Mensen (actoren met hun eigenschappen)

Actoren die de natuur gebruiken

Hierbij gaat het om het soort gebruik, waar en in welke omvang het gebruik plaatsvindt. Maar ook de factor tijd speelt een rol, in het bijzonder de tijdsduur van het contact tussen mens en natuur. Concreet denken we hierbij aan het verschil tussen bewoners en bezoekers, en tussen eenmalige of frequente bezoekers van de natuurlijke plek. Bewoners zijn permanent aanwezig terwijl bezoekers vanuit andere gebieden naar de natuur toe kunnen komen. Hierbij komt ook de schaal waarop het gebruik plaats vindt naar voren: eenmalige internationale toeristen, weekendtoeristen uit de provincie versus aanwonenden of buurtbewoners. Voor inpasbare natuur heeft de frequentie van contact een andere betekenis (bijv. vraag naar door de ondernemer geleverd aanbod) dan voor beleefbare natuur (afhankelijkheid van de regulerende ecosysteemdiensten van de natuur voor frisse lucht, geestelijke gezondheid).

Actoren die in de natuur ingrijpen

Actoren grijpen in de natuur in met maatregelen als wegaanleg, woningbouw, e.d. De grens tussen gebruiken en ingrijpen is niet scherp. Een boer die zijn perceel ploegt lijkt een gebruiker, maar over een groot aantal jaren genomen is hij het landschap aan het egaliseren. Iemand die hout sprokkelt lijkt een gebruiker van het bos, maar het bodemleven en daarmee de vegetatie kan hier op lange termijn toch door veranderen. De intensiteit in ruimte en tijd is bepalend. Allereerst is van belang wie de belangrijkste ingrijpende actoren zijn. We kunnen vijf groepen onderscheiden: overheden, bedrijven, geïnstitutionaliseerde maatschappelijke organisaties, waaronder natuurorganisaties, lichte gemeenschappen van burgers (Duyvendak en Hurenkamp, 2004), en individuele burgers. In eerder onderzoek concludeerden wij dat er een heel nieuw soort spelers opstaat: ideëel, persoonlijk gedreven, en tegelijkertijd zakelijk en commercieel. Deze maken deel uit van een hedendaagse beweging die 'sociaal ondernemerschap' wordt genoemd. Het gaat hierbij om de stap van verheven missies naar praktische oplossingen (zie bijvoorbeeld Salverda *et al.*, 2012). Relevant daarbij is ook of zij van binnen of buiten het gebied komen. Daarnaast is van belang wat de invloed van de verschillende actoren is. Wie heeft het voortouw? Wie geeft de doorslag?

Deze vier onderdelen hebben verschillende relaties met elkaar. Actoren leren, *framen* en *reframen* hun opvattingen over de natuur op basis van hun ervaringen. Actoren gebruiken de natuur, met alle effecten van dien, maar grijpen ook planmatig in om ervoor te zorgen dat de natuur beter aansluit op wensen van mensen en daardoor een grotere functie voor de mens krijgt. Maar de kern van het model is dat ecosysteemdiensten (c.q. natuurfuncties) altijd een combinatie zijn van opvattingen van mensen en eigenschappen van de natuur. Niet alle natuurlijke eigenschappen en kwaliteiten leiden namelijk tot een ecosysteemdienst: zij worden dit pas als mensen er waarde of betekenis aan toekennen¹.

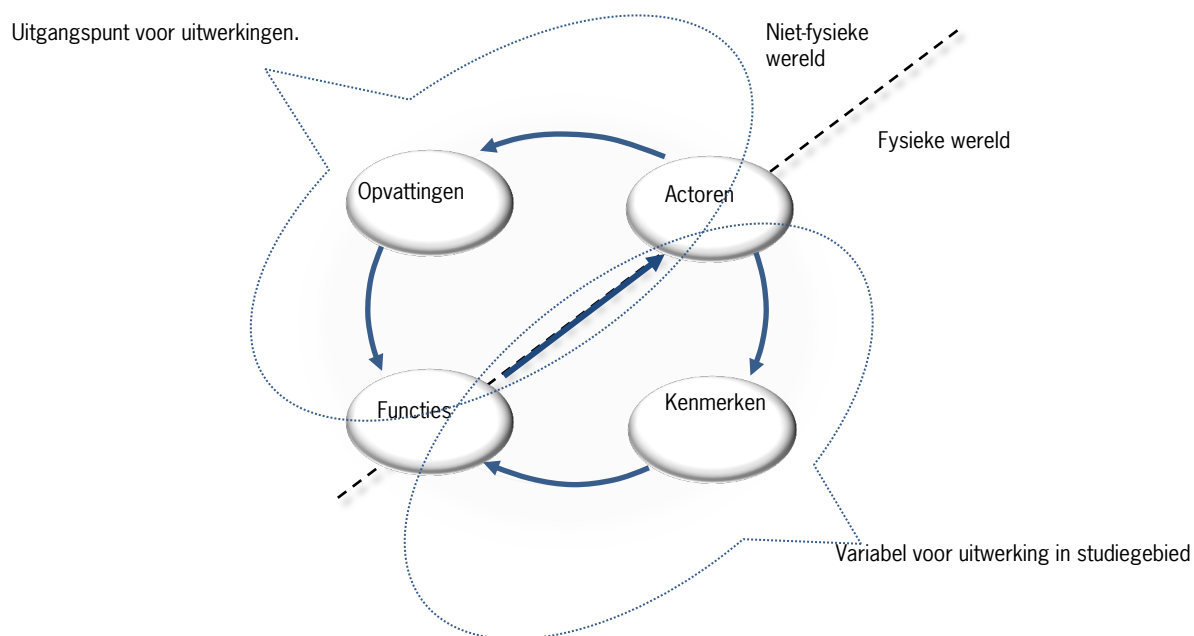
¹ Doe bijvoorbeeld eens een gedachtenexperiment met de zwaartekracht. Is dit een ecosysteemdienst?

Gebruik van het theoretisch kader

Er kan veel aan dit model worden ontleend, maar in dit werkdocument wordt het gebruikt om de beschrijving van de kijkrichtingen, de beschrijving van de studiegebieden en de reflectie te structureren. We maken daarin onderscheid tussen de volgende dimensies:

- De **opvattingen** over de natuur die bij de betreffende kijkrichting passen. Deze volgen uit de kijkrichting en vormen een gegeven voor het onderzoek in de studiegebieden.
- De ecosystemediensten die verleend worden, c.q. **functies** die natuur en landschap in de betreffende kijkrichting vervullen voor het gebied. Deze volgen deels uit de kijkrichting, maar vragen ook om een vertaling naar het betreffende gebied.
- De ruimtelijke **kenmerken** van natuur en landschap. Bij de beschrijving van de studiegebieden wordt deze beperkt tot de kenmerken die relevant zijn voor de betreffende kijkrichting. Het gaat hierbij zowel om de natuur als om de bebouwde ruimte.
- Actoren die het gebied gebruiken: wie zijn het en hoe gebruiken ze het gebied. Deze dimensie wordt in de volgende hoofdstukken **gebruik** genoemd.
- Actoren die ingrepen (willen) doen in het gebied: zowel fysieke ingrepen en de voorbereiding daarvan of handelingen die leiden tot ander gebruik van het gebied. Dit zijn vaak (semi)-overheden, maar kunnen ook gevestigde maatschappelijke organisaties zijn of meer ad hoc initiatieven van ondernemers of burgers. Deze dimensie wordt in het vervolg **interventies** genoemd.

In de uitwerkingen voor de studiegebieden hangen opvattingen, functies en actoren samen met de kijkrichting. Kijkrichtingen bestaan vooral uit opvattingen over de natuur met daaraan gekoppelde preferenties voor ecosystemediensten en interventies, uitgaande van de kenmerken van de natuur. Deze vormen het kader voor de uitwerkingen voor de studiegebieden. Deze uitwerkingen gaan uit van de opvatting over natuur zoals die volgt uit de kijkrichting, en beschrijft hoe uitgaande daarvan actoren kunnen gaan handelen, welke functie zich kunnen ontwikkelen en fysieke kenmerken kunnen veranderen (Figuur 2.2).

Figuur 2.2: Gebruik van het Globaal Ecologisch Model in deze studie

2.2 Kijkrichtingen als kader

Aan de hand van het theoretisch kader worden hieronder de kijkrichtingen Beleefbare natuur en Inpasbare natuur beschreven. Deze beschrijvingen vormen het kader voor de verdiepingsslag die in de volgende hoofdstukken wordt gemaakt. Voor een uitgebreide beschrijving van de kijkrichtingen verwijzen wij naar de Natuurverkenning 2010 – 2040 zelf.

2.2.1 Beleefbare natuur

Opvattingen over natuur en landschap

De natuur is een bron van welzijn. In de kijkrichting Beleefbare natuur wordt natuur breed opgevat. Natuur is meer dan biodiversiteit. De aandacht voor bepaalde – ‘aaibare’ - soorten passen wel in de natuuropvatting van de kijkrichting Beleefbare natuur. Natuur is overal waar het groen is, in het land en in de stad. De natuur is een mooie en fijne leefomgeving, waar mensen van kunnen genieten en gebruiken als bron om zich te ontspannen. in natuurgebieden in en om de stad. Inrichting en beheer van natuur zijn gericht op recreatief gebruik. De natuur hoort goed bereikbaar en vrij toegankelijk te zijn. Natuur geeft ruimte aan allerlei vormen van recreatie. Daarbij wordt ook recreatie in de natuur breed opgevat: het dagelijkse ommetje, sporten, bezoek aan attracties, verblijven in accommodaties, enzovoort horen er allemaal bij.

Functies van natuur en landschap

De maatschappelijke uitdaging vanuit de kijkrichting Beleefbare natuur is ervoor te zorgen dat voor alle Nederlanders voldoende natuur beschikbaar en bereikbaar is om in te kunnen recreëren. Mensen kunnen dan meer profiteren van de voordelen van natuur, bijvoorbeeld voor hun gezondheid en gevoel van welbevinden. Beleefbare natuur is gebaseerd op het natuurbeeld dat natuur er vooral is om van te *genieten*. Genieten van de natuur is genieten van de natuurlijke omgeving in de breedste zin van het woord. De natuur is er in de eerste plaats voor de recreatie.

Interventies: coalities smeden

In Beleefbare natuur realiseren regionale overheden in samenwerking met andere partijen grote natuurgebieden waar meerdere functies, waaronder recreatie, een plek vinden. Door het sterkere contact met natuur neemt het maatschappelijk draagvlak voor het natuurbeleid toe. Het publiek is betrokken bij het ontwerp en beheer van recreatiegebieden. Het laatste helpt om de hoge kosten van onderhoud te drukken, zeker rond de stad. De landbouw maakt het landelijk gebied toegankelijker en aantrekkelijker. De natuursector sluit coalities met de recreatiesector en zorgverzekeraars. Deze coalities maken het mogelijk om andere financiële middelen aan te boren.

2.2.2 Inpasbare natuur

Opvattingen over natuur en landschap

De natuur is een bron van welvaart. In het natuurbeeld van de Inpasbare natuur is de natuur ondergeschikt aan het gebruik. Natuurbeheerders stemmen hun doelen af op wat haalbaar en betaalbaar is. De kijkrichting Inpasbare natuur gaat uit van het natuurbeeld dat natuur belangrijk is, maar mens en economie belangrijker zijn. Natuur is per definitie veranderlijk en kan daarom tegen een stootje. In deze opvatting is tijdelijke natuur is ook natuur net als landbouw. In de inpasbare natuur leven daarom vooral soorten die geen heel specifieke eisen stellen aan hun omgeving.

Functies van natuur en landschap

In de kijkrichting Inpasbare natuur maakt de mens gebruik van natuur. In en rond natuurgebieden bruist het van de economische activiteiten. Het groen en het water vormen hiervoor een aantrekkelijke omgeving. Mensen wonen en recreëren in de natuur. In en om de natuurterreinen verdienen vissers, boeren, projectontwikkelaars en

recreatiebedrijven een goede boterham en benutten de natuur in hun bedrijfsvoering. De maatschappelijke uitdaging is om meer ruimte te geven aan het groene wonen, landbouw en andere economische activiteiten, op een zodanige manier dat een natuurlijke basiskwaliteit behouden blijft. Zeker als er sprake is van economische teruggang moet er meer ruimte zijn voor ondernemers.

Interventies: ruimte bieden

In Inpasbare natuur beperkt de overheid de regelgeving voor de natuur zodanig, dat economische gebruiksmogelijkheden van en in natuur meer kunnen worden benut. Hierbij wordt verwacht dat er inderdaad andere partijen, met name ondernemers, gaan investeren. Dit betekent wel dat gebruiksfuncties regelmatig met elkaar in conflict kunnen komen. Natuurbeheer en ander grondgebruik kunnen elkaar afwisselen. Op braakliggende grond verschijnt tijdelijke natuur. Is de grond weer nodig voor woningbouw, landbouw of bedrijvigheid, dan wordt het gebied daarvoor ingericht en ontstaat elders wel weer voldoende natuur.

3 Beleefbare en inpasbare natuur in een gemengd landschap

3.1 De Drentse Hondsrug als voorbeeld

De *Hondsrug* is een zandrug in Drenthe en Groningen die zich van Emmen tot de stad Groningen uitstrekt. Hij maakt deel uit van een groter geheel van zandruggen en stroomdalen in Drenthe en Groningen dat wel het Hondsrugsysteem wordt genoemd. Het Hondsruggebied bestaat uit de gemeenten Borger-Odoorn, Emmen, Coevorden, Aa en Hunze, en Tynaarlo. Het Hondsruggebied kent drie belangrijke elementen: de eeuwenoude veengebieden, de dorpsgewijze occupatie van het landschap en de N34 die als een ruggengraat door het gebied loopt. Het gebied is rijk aan hunebedden, prehistorisch graven en bodemvondsten. De N34 heeft het verband op de Hondsrug lossen gemaakt. Waar de dorpen vroeger verbonden waren door een doorgaand lint, liggen ze nu niet meer direct aan de weg.

De recreatie in het Hondsruggebied is sterk ontwikkeld. Er zijn veel mogelijkheden voor recreatie, vooral voor ouderen en gezinnen met kinderen. Er zijn in dit gebied veel initiatieven om de voorzieningen verder uit te breiden en nog meer mensen naar het gebied te trekken. De oudheid (hunebedden), het landschap (gemengd) en de rust zijn daarbij de troefkaarten. Initiatieven om meer met sport (inclusief grote evenementen) te doen, ontmoeten niet bij de hele bevolking veel enthousiasme. Het noordelijk deel van de Hondsrug maakt tevens deel uit van het Nationaal Park en het Nationaal landschap 'Drentsche Aa'. Hier wordt getracht de natuurlijke en landschappelijke kwaliteit van een halfopen landschap zo goed mogelijk in stand te houden.

De Hondsrug heeft al heel lang de trekken van de kijkrichting Beleefbare natuur en in iets minder mate ook Inpasbare natuur. Maar het gebied heeft te maken met de wet van de remmende voorsprong. De Hondsrug trekt te weinig nieuwe ontwikkelingen aan, minder althans dan men op grond van de kenmerken van natuur en landschap zou mogen verwachten. Er zijn veel ontwikkelingen om de beleefbaarheid beter te benutten, maar deze stuiten op het wat sleetse imago van het gebied. Juist dit was reden om de Hondsrug als studiegebied te kiezen, met als leidende vraag: wat kunnen de mogelijkheden die worden aangereikt vanuit de optiek van beleefbare dan wel inpasbare natuur voor de Hondsrug betekenen?

3.2 Beleefbare natuur op de Hondsrug

3.2.1 Beleefbare natuur anno nu

Kenmerken natuur en landschap

Het landschap van de Hondsrug staat al decennia bekend als het fietslandschap van Nederland. Het reliëfrijke landschap kent een grote afwisseling van dorpen, bosgebieden, landbouwenclaves en toegankelijke natuur. Dit aanbod maakt dat het gebied, samen met de lage bevolkingsdichtheid en de goede ontsluiting, voldoet aan de wensen van de huidige bezoekers en bewoners (Provincie Drenthe, 2012).

De Hondsrug is beroemd om zijn hunebedden. Van de 54 resterende hunebedden in Nederland liggen er 52 in Drenthe. Een geliefd gebied bij rustzoekers en natuurliefhebbers is het Nationaal beek- en esdorpenlandschap Drentsche Aa. Een gebied dat zelf het op één na hoogst gewaardeerde Nationaal Landschap van Nederland is. Het landschap rond de meanderende beek vertelt het verhaal van de agrarische samenleving van ver voor de

mechanisatie en modernisering. Een landschap waar natuur, agrarische productie en wonen co-existeren in een nu veel geïdealiseerde landschappelijke idylle.

Aan de oostzijde van de Hondsrug ligt het Hunzedal. Het Hunzedal is een gebied dat, binnen de mogelijkheden die er zijn, momenteel deels teruggebracht wordt naar een beeklandschap zoals dat er ooit geweest moet zijn. Het oerstroombdal van de Hunze, uitgesleten door smeltwater van de voorlaatste ijstijd, is in de 20ste eeuw omgevormd en geoptimaliseerd voor de landbouw. De door natuurorganisatie in 1995 gepresenteerde ontwikkelingsvisie wordt stapsgewijs uitgevoerd. In grote delen kronkelt de beek weer en wordt het gebied door geïntroduceerde bevers bevolkt en gevormd.

De geschiedenis is nog op meer plekken goed af te lezen in het landschap in en rond de Hondsrug. Het Noordlaarderbos dat rond 1880 is aangeplant herbergt oude karresporen, restanten van een middeleeuwse zandweg (Coevorden - Groningen) en grafheuvels van minstens 2500 jaar oud. Ook plekken in het landschap als de Galgenberg zijn in het landschap bewaard gebleven. Het gegeven dat dit soort middeleeuwse plekken in het landschap bewaard zijn, geeft aan dat dit landschap zich niet gemakkelijk liet vormen. Veel van deze plekken zijn overigens door inzet van natuurorganisaties, Staatsbosbeheer en bewoners weer 'op de kaart' gezet.

Huidig gebruik

Het landschap van de Hondsrug wordt zowel door recreanten als bewoners gebruikt en beleefd. Er zijn drie hoofdgroepen van gebruik: de reis, de tocht, het ommetje. Bezoekers van buiten komen naar de Hondsrug (op *reis*) om specifieke attracties of natuurgebieden (zie kader) te bezoeken of om er voor een beperkte tijd (vakantieperiode) in hotel, huisje of op een camping te verblijven. Ook bewoners zullen dezelfde gebieden en attracties bezoeken (*dagtocht*). Daarnaast beleven bewoners het landschap ook via een in het dagelijks leefpatroon opgenomen bezoek. Op weg naar het werk, tijdens een *ommetje*, of helemaal geïntegreerd in dagelijkse activiteiten zoals eten (voedsel uit de natuur), verwarmen (sprokkelen van hout), enzovoort. Beleefbaarheid omvat alle drie.

Attracties

- Noorder Dierenpark in Emmen (1,6 miljoen bezoekers per jaar);
- Verkeerspark in Assen (130.000 bezoekers);
- Hunebedcentrum in Borger (<100.000 bezoekers);
- Veenpark in Barger Compasuum (<100.000 bezoekers)
- Openluchtmuseum Ellert en Brammert (<100.000 bezoekers);
- Boomkroonpad bij Drouwen, in het zuiden van het Drentsche Aa-gebied (200.000 bezoekers);
- Attractiepark Drouwenerzand in Drouwen: gekozen tot het één na beste attractiepark van Nederland. Alleen de Efteling scoort iets beter dan het attractiepark in Drouwen. In het voorjaar heeft het attractiepark al een onderscheiding van de ANWB gekregen als beste uitje van Drenthe.
- Speelbos Lorken in de boswachterij Gieten-Borger of speelbos Emmerdennen, onderdeel van het Loopark naast de woonwijk Emmerhout.

Natuurgebieden

- Hunzedal (in ontwikkeling)
- Nationaal beek- en esdorpenlandschap Drentsche Aa
- Nationaal park Dwingelderveld
- Nationaal park Drents-Friese Wold

De groei van de recreatie in Drenthe overstijgt de groei van de recreatie in de omliggende provincies. Een groot deel (60%) van de hoofdzakelijk uit Nederland afkomstige bezoekers komt ook uit die omliggende provincies. De groei in de recreatie is ook groter dan die in andere sectoren in Drenthe. De recreatie in Drenthe heeft zich vooral ontwikkeld over de Hondsrug. Hier lopen de grote routes en hier liggen de campings en vakantieparken. De Hondsrug is voor de autorijdende bezoeker goed ontsloten. De N34 vormt voor de auto de ruggengraat van de Hondsrug maar mist door de strakke op doorstroom ingerichte aanleg de aansluiting bij alles waar het

recreatielandschap voor staat. Deze weg geeft wel makkelijk toegang tot de vele campings, villa- en vakantieparken die de Hondsrug rijk is, zonder dat de bezoekers eerst van dorp naar dorp moeten. De voorloper van deze route die wel alle dorpen aandeed was in de jaren zeventig van de vorige eeuw als ANWB-Hondsrug-route één van de meest bereden autoroutes van Nederland. Een toeristisch idee van formaat dat met de jaren eigenlijk is uitgedoofd.

Onderzoek door de provincie Drenthe heeft uitgewezen dat de Drenten evenals de meeste bezoekers vooral gezelligheid belangrijk vinden (bijna veertig procent; bron: Provincie Drenthe, 2012). Gezelligheid wordt hierbij vertaald naar samen zijn, rust en (sportieve) ontspanning.

Huidige interventies

Met de oprichting van een zelfstandige stichting Marketing Drenthe in 2007 gaf de provincie aan het 'vermarkten' van Drenthe serieus te nemen. Inzet was het verbeteren van het wat sleetse imago op het gebied van toerisme, wonen en werken: de meeste bekende voorzieningen zijn al decennia oud ('polygoonjournaal', zei iemand ons). Het gebied heeft een *boost* nodig om de stagnerende economische ontwikkelingen te verbeteren. Het beeld van de provincie met haar kernwaarden van rust, ruimte en natuur moet een vitale en dynamische uitstraling krijgen.

Een andere interessant initiatief is het atelier Mooi Drenthe, dat tijdelijke is ingesteld door de Provincie en tot taak heeft om adviezen, bijeenkomsten, agenda's, e.d. voor het thema Mooi Drenthe te ontwikkelen.

Het in 2007 tot Nationaal Landschap uitgeroepen *Beek- en esdorpenlandschap Drentsche Aa* is met haar 34.000 hectare en 16 dorpen en gehuchten gericht op het behoud van sfeer en identiteit. Het Nationale Park maakt hier deel van uit. Het gebied heeft een 50/50 verdeling natuur en landbouwgrond. Voor het Drentsche Aa gebied is een gebiedsfonds opgericht. Iedereen die zich met het gebied verbonden voelt, kan bijdragen aan dit fonds. Door deze bijdrage kunnen bedrijven, instellingen en burgers helpen het gebied te beheren.

Een aantal Hondsruggemeenten en maatschappelijke organisaties¹ hebben de handen ineengeslagen om zich samen met de provincie in te gaan zetten voor de realisatie van *Geopark De Hondsrug*. Inzet is het zichtbaarder maken van de aanwezige natuur, de geologie en de toeristische potenties van de Hondsrug. Doel is het 'merk' Hondsrug in te vullen met bijzondere verhalen uit de geschiedenis van het gebied. Dit moet uitgangspunt worden voor nieuwe toeristische producten. Een doelstelling daarbij is ook om erkend te worden als UNESCO European Geopark.

Ook kleinere initiatieven als de in februari 2005 opgerichte Stichting Natuurkunst Drenthe² richten zich op de enorme potentie van de afwisselende natuur en het vaak nog zo tastbare cultuurhistorisch verleden.

Al deze aandacht voor nieuwe toeristisch economische dragers voor de provincie genereert een spanningsveld. De huidige bewoners van de provincie stellen dat het karakter van de provincie niet verloren mag gaan. Bijvoorbeeld: met een beroep op de Drentse schaal, een Drentse inkleuring en 'Drents naoberschap' pleit een krantenartikel voor financiering van lokale welzijnsinstellingen in plaats van de promotie van Drenthe.

¹ Drents Plateau, Staatsbosbeheer, St. Drents Landschap, waterschap Hunze en Aa's, LTO Noord, Marketing Drenthe, gemeente Borger Odoorn, gemeente Emmen, gemeente Coevorden, gemeente Aa en Hunze, gemeente Tynaarlo, Hunebedcentrum, Drents Archief en de provincie Drenthe.

² Opggericht door beeldend kunstenaar Adri A.C. de Fluiter

3.2.2 Toekomst van de Hondsrug vanuit de kijkrichting Beleefbare natuur

De beleefbaarheid van natuur hangt samen met een laagdrempelige toegankelijkheid van natuur in de stad, het buitengebied en op zee voor een breed publiek. De nabijheid van natuur in de dagelijkse leefomgeving draagt bij aan het draagvlak voor natuur(beleid). De groene/blauwe leefomgeving is een bron voor ontspanning en gezondheid. Daarmee is het is een factor van betekenis om de zorgkosten te verminderen en vormt een belangrijke vestigingsplaatsfactor. De basis van beleefbaarheid wordt gelegd door de aanwezigheid van de landschappelijke variatie, natuurlijkheid en het voorkomen van aantrekkelijke soorten' (vrij vertaald naar de Natuurverkenning).

Drenthe biedt als geen andere provincie al een landschap waarin de mogelijkheden tot natuurbeleving centraal staan. De verschillende initiatieven die gericht zijn op het aanboren van nieuwe recreatief economische potenties leggen de nadruk op de beleefbaarheid van de geschiedenis in een weldadig natuurlijke omgeving. Het is juist deze mix van cultuurhistorie en natuur die een gemengd landschap als Drenthe zo krachtig onderscheidt van natuurlandschappen als de Oostvaardersplassen. De rijke Drentse (bewonings)geschiedenis en de vele overgebleven relictten daarvan door het lastig in cultuur te brengen landschap maakt dat dit landschap zich als recreatie-landschap goed kan onderscheiden van het andere beroemde gemengde en bosrijke landschap, de Veluwe.

Het Drentse landschap biedt aan een breed spectrum van natuurzoekers mogelijkheden om te genieten van een bijzondere mix van natuur en cultuur. Dit is iets om te bewaken! Het verleden heeft laten zien (Drenthe fietsprovincie bij uitstek) dat toegankelijkheid en bereikbaarheid belangrijke factoren zijn om dat ook te faciliteren. Een uitdaging is om ook vanaf de grote routes als de A28, de A37 en de N34 de kwaliteiten van Drenthe voelbaar te maken.

Drenthe gaat zich richten op nieuwe doelgroepen zonder haar traditionele doelgroepen (gezinnen en 50-plussers) uit het oog te verliezen. Deze nieuwe doelgroepen maken gebruik van het Drentse landschap gericht op sportieve fysieke uitdagingen, maar ook meer existentiële uitdagingen gericht op persoonlijke ontwikkeling. Beide komen in georganiseerd en niet georganiseerd verband voor. Dit komt voort uit de focus van de provincie op gezond leven. Deze focus biedt Drenthe een kans om een nieuw publiek aan te spreken en tevens het oude publiek te behouden. Er zijn verzekeringsmaatschappijen die kosten gemaakt in gebieden zoals Drenthe en gericht op gezondheidsbevordering, declarabel hebben gesteld.

Bewoners in de dorpen krijgen de ruimte mee te bepalen welke recreatieve en gezondheidsactiviteiten in hun omgeving kunnen plaatsvinden. De provincie nodigt hiertoe uit. Dit leidt tot een sterke van onderop acceptatie van de provinciale gezondheidsstrategie. Iedereen wordt er 'beter' van. De ingezette weg van een combinatie van natuur en cultuurhistorie en de verbinding met hedendaagse vragen om waterberging sluit hier naadloos bij aan. Ook de slimme zonerings gericht op het beschermen van kwetsbare gebieden is hiervoor belangrijk.

Door een slimme zonerings worden kwetsbare gebieden ontzien terwijl de meeste natuurgebieden door betere ontsluiting voor een breder publiek beleefbaar worden. De beekdalen zijn heilig in dit concept en worden vrij van bebouwing gelaten. Dit zijn en blijven gebieden waar beleving van natuur en cultuurhistorie, maar ook waterberging centraal staan.

Beleefbare natuur op de Hondsrug over dertig jaar

De projectleider actief beleven van de natuur:

"Het beeld van het Drentse landschap als recreatielandschap is versterkt met het aanboren van nieuwe doelgroepen. In de afgelopen 30 jaar is er veel veranderd. De recreatiesector is gegroeid en een aantal van de traditionele attracties zijn erin geslaagd zich te vernieuwen. Belangrijkste verandering is dat meer Drenten

dan ooit economisch zijn verbonden met de recreatie- en gezondheidssector. Door het mogelijk maken van multifunctionele gebruik van het Drentse natuurlandschap zijn de heidelandschappen juist versterkt.

Het noorden en het zuiden van het Hondsruggebied hebben een verschillend karakter gekregen. In het noorden staat het actief beleven van de natuur centraal, in het zuiden het genieten van het landschap. Naar het zuiden toe is er meer vrijheid voor particulier initiatief dat zich richt op het genieten van het landschap, terwijl in het noorden wat meer de focus ligt op actief beleven van de natuur.

De bestaande natuurgebieden, maar ook de landbouwgebieden zijn dooraderd met verschillende soorten routes: iedere soort gebruiker heeft een eigen type route. Fast en slow lanes zijn gescheiden. Fysieke kruispunten tussen natuurroutes en recreatieroutes (tunnels e.d.) worden gebruikt en zijn ingericht als plek om iets van de natuur te beleven.

De N34 is de belangrijkste ontsluitingsweg van de Hondsrug gebleven. Belangrijk verschil met 2010 is dat het landschap nu weer gelezen kan worden vanaf de weg. De vele overstappunten, parkeerterreinen met diverse voorzieningen gekoppeld aan de start van een fiets-, wandel-, ruiter- of rolstoel pad maken het eenvoudig om je als buitenstaander in het landschap te begeven.

Maar wat ik het mooiste vind, is de nationale 'reset'week. Mensen trekken daarvoor massaal naar Drenthe. Om grote stroom te keren, proberen andere provincies alternatieve resetweken te organiseren. Was vroeger Koninginnedag in Amsterdam het grote nationale logistieke probleem nu is dat ook de resetweek. Het wordt zelfs opgenomen in cao's. De NS hebben zelf een aparte dienstregeling tijdens de nationale resetweek."

3.2.3 Governance van beleefbaarheid

Wat moet er worden georganiseerd en geregeld om het voorgaande mogelijk te maken? Een randvoorwaarde om het voorgaande te realiseren is een gezamenlijk beleefd ontwikkelingsprincipe. Dit is belangrijk omdat het voor de versterking van de beleefbaarheid ook nodig is om al gemaakte keuzen en al lopende initiatieven in een groter verhaal te plaatsen¹. Een dergelijk ontwikkelingsprincipe bundelt en overstijgt de vele initiatieven van onderop, die er momenteel zijn en die de komende dertig jaar zullen blijven komen. Hier is bewust de term ontwikkelingsprincipe gebruikt, dat staat voor een beeld dat als het ware de losse initiatieven vanzelf een plek geeft. Dit principe is iets heel anders dan een provinciaal beleidsplan maar een idee dat de vele partijen bundelt. Het is open en toekomstgericht verwoord: geen blauwdruk maar richtsnoer. Het geeft de mogelijkheden aan en niet de beperkingen. Het weet iets te formuleren dat symbool staat voor de gezamenlijke aanpak. De provincie kan de partij zijn dit uitnodigt tot het formuleren van een dergelijk ontwikkelingsprincipe. Het uitnodigend karakter wordt sterker als dit vorm krijgt in een los van het provinciale apparaat staande organisatie, die redelijk autonoom kan opereren.

Beleefbare natuur op de Drentse Hondsrug komt alleen los van de genoemde sleetsheid als een dergelijk principe wordt geformuleerd. Maar wat is dat principe dan? Het idee *Geopark* heeft wel iets van een dergelijk principe, maar blijkt momenteel niet als zodanig te worden beleefd. Meer kans biedt het thema *gezondheid* dat zowel in traditionele als in meer uitdagende zin kan worden ingevuld. Qua sturingscondities gaat het niet alleen om een gezamenlijke keuze, maar ook om het accepteren van het principe: wat een ander al doet, doen wij niet. Dat is essentieel om verder te komen dan alleen individuele initiatieven van ondernemers, maatschappelijke organisaties of overheden. Hier past bijvoorbeeld het idee bij dat boswachterijen en dorpen een eigen thema kiezen dat aansluit bij het karakter van de omgeving. Burgers worden betrokken om het thema te formuleren. De inhoud van dat thema is vrij en wordt niet vooraf vastgelegd. In aansluiting hierop zal de bestaande website van marketing Drenthe verder moeten worden uitgebouwd om een integrerende en mede dragende rol te kunnen spelen.

¹ Zo luidde de conclusie van een workshop *Actief beleven van de natuur* oktober 2012 in Dwingelo

« *Vriendelijk groeten*

Misschien is er wel iets heel anders nodig. Eén van ons gesprekspartners stelde zich voor dat dit ook zou kunnen bestaan uit een nieuwe Drentse groet. Niet dat wij hier serieus voorstellen om een dergelijke groet te 'ontwikkelen' en te 'implementeren', want dat zijn op zich al termen die niet bij het achterliggende idee passen. »

Meer praktisch gezien kan aan twee instrumenten worden gedacht, die beide staan of vallen met het creëren van een gedeeld principe: ten eerste een gebiedsrekening en ten tweede een welstandscommissie nieuwe stijl. Hierin werken gemeenten samen. Deze instrumenten kunnen goed aansluiten op de recente ontwikkelingen in de Omgevingswetgeving.

Bij het toekomstbeeld past het opstellen van een *Hondsrugrekening*, dit is een gezamenlijk overzicht van gebiedsgerichte kosten en opbrengsten. Gemeenten, betrokken ondernemers en maatschappelijke organisaties maken de kosten en opbrengsten gebiedsgericht zichtbaar. Zo ontstaat overzicht over de financiële relaties tussen partijen onderling en de doelstellingen voor het gebied. Een dergelijk overzicht stimuleert de betrokken partijen om te zoeken naar interventies die het gezamenlijk resultaat verbeteren. Daarnaast stelt het partijen in staat om extra kosten van de ene partij te verevenen met extra opbrengsten van de andere partij. (Van Leent, 2006). Gezamenlijk wordt ook naar ondersteuning op Europees niveau gezocht. Het *Geopark*initiatief wordt opgenomen in het thema *gezondheid*. Ook landelijke organisaties als ziektekostenverzekeraars en loterijen (met misschien wel een op Drenthe gerichte loterij) raken betrokken.

Daarnaast kan een welstandscommissie nieuwe stijl een belangrijke rol spelen. In opdracht van de gemeenten en benoemd door gemeenteraden, toetst deze commissie allerlei plannen en activiteiten aan de uitgangspunten van de gezamenlijke ontwikkelingsvisie. Deze nieuwe commissie richt zich expliciet op het landschap als geheel en heeft nadrukkelijk aandacht voor natuur en cultuurhistorie. De commissie geeft een strategisch advies over plannen op basis van de ontwikkelingsvisie en wordt niet betrokken in de goedkeuring van bouwplannen. Zo worden de nadelen van welstandscommissies oude stijl voorkomen.

Impressie van Beleefbare natuur in het gemengd landschap op de Hondsrug (zie ook losse bijlage).

3.3 Inpasbare natuur op de Hondsrug

3.3.1 Inpasbare natuur anno nu

Kenmerken van natuur en landschap

Met de bril op van de kijkrichting Inpasbare natuur is interessant dat de fietsprovincie Drenthe met zijn lage bevolkingsdichtheid, uitgestrekte natuurgebieden en enorme potentieel aan historische artefacten ook een provincie is met een rijkdom aan grondstoffen. De ondergrond van het Hondsrugsysteem bevat grote voorraden zand, zout en water. Deze rijkdom kan beter worden benut. Ingrepen in het landschap gericht op waterberging en gekoppeld aan waterzuivering bieden interessante perspectieven voor nieuwe economische impulsen. Door nieuwe vormen van wonen en recreëren aan gebieden met waterberging te koppelen worden hele nieuwe woon- en recreatiemilieus geschapen.

Aan de oostkant van de Hondsrug ligt het lager gelegen Hunzedal in de overgang naar de Veenkoloniën. Het open karakter van de Veenkoloniën biedt vele ontwikkelmogelijkheden. Ook het beekdallandschap van de gedeeltelijk opnieuw meanderende Hunze steeds aantrekkelijker voor nieuwe activiteiten gericht op het benutten van natuur en landschap.

Het gebied rond de Drentse Aa gooit hoge ogen als Nationaal Landschap 'Drentsche Aa'. In deze gebieden co-existeren natuur, agrarische productie en wonen in een veel geprezen landschappelijke idylle. Deze idylle heeft ook voor inpasbare natuur een grote potentie heeft voor verdere recreatieve ontwikkeling.

Huidig gebruik

De economie in Drenthe is sterk gekoppeld aan vooral de recreatie en daarnaast aan de landbouw en de delfstoffenwinning. Op de Hondsrug is het aantal toeristen het hoogst. In dit gebied liggen dan ook de grootste potenties om de combinaties tussen natuur, cultuur en economie te versterken.

De huidige bezoekers, 50-plussers en gezinnen met kleine kinderen, besteden relatief weinig. De recreatieve bestedingen per persoon per dag liggen op een lager niveau dan gemiddeld in Nederland. Terwijl in Nederland als geheel deze bestedingen iets zijn toegenomen, laat Drenthe in sommige jaren een teruggang zien. Ondanks dit gegeven is 6,5% van de totale werkgelegenheid in de provincie gekoppeld aan de toeristische sector. De werkgelegenheid in de vrijetijdssector in Drenthe nam in de periode 2002-2011 zelfs met bijna 25% toe, terwijl dat in die periode landelijk circa 12,5% was. Omdat het merendeel van de aanwezige voorzieningen een relatie heeft met natuur en landschap kan deze stijging daar voor een aanzienlijk deel aan toegerekend worden.

Biologische landbouw, de beheer-landbouw, het agro-toerisme en mengvormen van landbouw met zorg bouwen voort op de kwaliteiten van het Drentse landschap. Het grootste gedeelte van de biologische landbouw in Drenthe betreft de veehouderij, die melk, vlees en eieren produceert. De groei van de biologische landbouw in Drenthe en Groningen blijft wel wat achter bij de rest van Nederland. Daarentegen komen bedrijven met natuur- of landschapsbeheer in Drenthe meer voor. Ook agrotourisme en zorglandbouw behoren tot de verbredingsactiviteiten. Overigens kan slechts tien procent van de agrarische bedrijven meer dan de helft van het inkomen uit de verbredingsactiviteit halen.

De Drentse bossen worden nog steeds gebruikt voor de houtproductie. In bossen die niet specifiek een natuurfunctie hebben, groeit de voorraad netto met 2 á 3 m³ per ha (ondanks dunning en eindkap). Het hout- en papierverbruik neemt af maar de ontwikkeling van hout als duurzame en CO₂-neutrale brandstof staat volop in de belangstelling. Door gestegen houtprijzen en certificering is het netto bedrijfsresultaat verbeterd.

« In de periode 1997-2007 is 2.500 ha nieuw bos aangelegd. En hoewel dit meer in de kijkrichting Functionele natuur valt, is het goed om te noemen dat de bosuitbreiding in Drenthe heeft bijgedragen aan de vastlegging van 720.000 ton CO₂. Deze credits zijn verhandeld door de Stichting Face en het Nationaal Groenfonds en vertegenwoordigen een aanzienlijke waarde. »

Diepe zandwinningen bij o.a. Emmerschans (de Boer), Schoonloo (Vos), Gasselte (Nije Hemelriek) zijn nog actief en laten op termijn diepe plassen achter. Daarnaast zijn er kortlopende winningsplaatsen waar als nevendoeel egalisatie van landbouwpercelen wordt beoogd. Het reliëf wordt daardoor geringer en in een aantal gevallen het landschap eentoniger. Zandhoogten die worden afgegraven tot beneden het grondwaterniveau worden vaak ingericht als waterpartijen voor recreatieve doelen (spartelvijver, kanovijver, visplassen, e.d.). Dat kunnen heel eenvoudige plassen zijn zoals onder meer de Leberenplas bij Grolloo, het Loomer bij Schoonloo en de Kibbelkoele bij Noordsleen, maar ook wat meer ambitieuze zoals de Huttenheugte bij Dalen.

Het drinkwater in Drenthe komt uit het grondwater, deels van waterwinbedrijven, deels van de vele particuliere waterwinningen. Het grondwater heeft bijzondere kwaliteiten. In het Drentse Annen produceert Bottelarij Het Hunzedal natuurlijk mineraalwater uit bronnen in het waterwingebied 'De Bulten'. Dit water heeft een bijzondere goede kwaliteit. Per put mag er maximaal 50 miljoen liter bronwater worden gewonnen.

Huidige interventies

Ter versterking van het ondernemerschap wordt in de drie noordelijke provincies het project *Versterking Ondernemerschap Toeristisch-recreatieve sector II* uitgevoerd. Dit biedt ondernemers de mogelijkheid om tegen beperkte kosten 'kennis die werkt' binnen te halen en hun onderneming hiermee te versterken. Het project loopt nog tot 2013.

De ontwikkelingsmogelijkheden van toeristische bedrijven bij ecologisch kwetsbare gebieden zijn vaak beperkt. Toch kunnen recreatie, natuur en ondernemerschap wel degelijk hand in hand gaan. In het project *Natuurlijke Recreatie Drenthe* wordt dit nagestreefd. Natuurlijke Recreatie is een samenwerkingsproject van de RECRON en de Natuur en Milieufederatie Drenthe en wordt ondersteund door de provincie Drenthe, de Drentse gemeenten en het Recreatieschap Drenthe. Instrumenten zijn: subsidieregeling Toerisme Natuurlijk! Drenthe 2008-2010 en een kwaliteitsteam, dat concrete adviezen geeft aan recreatieondernemers.

De Provincie heeft hiervoor in het *Provinciale Omgevingsplan* zoekgebieden aangewezen voor nieuwe woonlocaties in het landelijk gebied. Deze liggen met name op de oostflank van de Hondsrug in de overgang naar het Hunzedal.

3.3.2 Toekomst van de Hondsrug vanuit de kijkrichting Inpasbare natuur

'Natuur en natuurgebruik is een economische factor van betekenis. Wet- en regelgeving zijn gericht op natuurbescherming en economische ontwikkeling hand in hand te laten gaan. Natuur is mooi en belangrijk, maar ondergeschikt aan de economie. Het uitgangspunt is dat robuuste natuur voldoende dynamisch is om zich aan te passen. Het beeld van de natuur is belangrijker dan de soorten' (vrij vertaald naar de Natuurverkenning).

Uitgangspunt voor de ontwikkeling van de Hondsrug als inpasbare natuur staat in het teken van wederkerige relaties tussen ondernemen en omgeving. Ondernemen met en voor natuur staat centraal.

Voor de ontwikkeling van de Hondsrug in de kijkrichting Inpasbare Natuur zijn een aantal thema's relevant. Het thema nieuwe vormen van duurzame energie en duurzaam bouwen. De aanleg van een windmolenpark in de Veenkoloniën vormt de opmaat van Drenthe energiebewust. Het productiebos wordt zo beheerd dat het eerste klas bouwhout oplevert met een FSC-keurmerk. Dit hout wordt met voorrang ingezet in de bouw in Drenthe zelf. Ten eerste omdat de kwaliteit zo goed is en ten tweede om transportkilometers uit te sparen.

Drenthe ontwikkelt zich tot de kennisregio voor duurzame bouwmethoden met inlands kwaliteitshout. In dit kader zal ook het areaal productiebos toenemen. Drenthe laat zien dat natuurbeleving en productiebos goed samen kunnen gaan. Oogst en plantmethoden worden zo ontwikkeld dat de impact op de natuurbeleving zo minimaal mogelijk is. Er wordt zelfs een nieuwe groep bezoekers aangeboord die op dat oogstproces afkomt. Bepaalde arealen van het bos zijn uitgegeven aan particulieren in de buurt. In deze delen is het particulier gebruik (oogst van brandhout en het weiden van varkens onder eiken) gericht op het behouden van bos door medegebruik.

Ondernemen met natuur neemt een vlucht. Zoals hiervoor beschreven ontstaan er meer mogelijkheden voor particulier gebruik van bossen vanuit het beheer van de bossen. Juist in dit kader krijgt ook de recreatiesector meer ruimte. Zo ontstaan er bijvoorbeeld mogelijkheden om in natuurgebieden lodges te plaatsen en uit te baten. Dit biedt ook perspectief omdat door de toegenomen variëteit aan natuurbelevingsmogelijkheden het aantal toeristen sterk toeneemt.

Zand- en waterwinning, maar ook de landbouw krijgen alleen ontwikkelingsmogelijkheden als de activiteit bijdraagt aan het beleefbaar maken van het landschap (natuur- en cultuurhistorie). Op de Hondsrug is het agrarisch natuurbeheer daar waar het niet door particulieren wordt gedaan geheel in handen van grootschalig opererende agrariërs. Dit is een nieuwe type agrariër die met grote grazers actief is op de Hondsrug en in het Hunzedal (biobased economy) grondstof leverende gewassen teelt als hennep, brandnetel, vlas, paardenbloem, olifantsgras of wilgen. Tevens zijn ze participant in het Veenkoloniale windpark dat met zijn opbrengst goed is voor een netto export van energie. De ingrepen in het landschap, mogelijk gemaakt door de vrijgekomen middelen van de windturbine concessies, leidden aanvankelijk tot veel lokale weerstand, nu is het een door iedereen gewaardeerde ingreep. Naar analogie van het boomkroonpad is er de mogelijkheid een windkroonpad te ontwikkelen, een futuristisch vormgegeven pad dat op de hoogte van de wieken tussen de windmolens doorloopt. Op die manier wordt ook het windmolenpark dat in de Veenkoloniën aangelegd kan worden een toeristische trekpleister.

Grootschalig boeren in Drenthe is geen monofunctionele activiteit meer. Op sommige plekken gaan boeren op dezelfde manier door als in andere delen van Nederland, maar op andere plekken zijn oude onrendabele akkerbouwpercelen omgevormd naar bos. Deze terreinen vormen steeds vaker een locatie voor nieuwe woonvormen, die juist hier een kans krijgen omdat er door het eerdere landbouwkundig gebruik weinig restricties op deze gebieden rusten. Deze collectieve woonvormen (soort nieuwe marken) bestaan uit drie-generatiehuizen en worden veelal bewoond door nieuwkomers. Deze nieuwkomers vinden hier juist gekoppeld aan het landschap nieuwe kansen voor werk, wonen en zorgen. Zo krijgt het Drentenieren alsnog een invulling.

Op de Hondsrug heeft natuurbegraven een ongekende vlucht genomen nadat Alterra-onderzoek in 2015 vaststelde dat het goed te combineren is met natuur. Aangezien verstoring van deze gebieden door bosbeheer als houtkap ongewenst is, ontstaat er een heel patroon van natuurbegraafplaatsen op plekken waar dar bosbeheer toch al lastig was. Deze voor houtkap lastig benaderbare plekken groeien uit tot de pareltjes van de Hondsrug.

Inpasbare natuur op de Hondsrug over dertig jaar

De voorzitter van het ondernemersplein:

“De ontwikkeling naar multifunctionaliteit van natuur op de Hondsrug en eigenlijk in Drenthe als geheel, heeft veel betekend voor de ontwikkeling van de provincie. Drenthe is netto exporteur geworden van energie uit wind en biomassa, heeft een bloeiende en zeer diverse recreatiesector en heeft als enige noordelijke provincie een netto toename van het aantal inwoners.

De focus op het (economisch) gebruiken van het landschap door de bewoners en de recreanten is er een geheel nieuwe vorm van bedrijvigheid ontstaan. Veel Drenten hebben geprofiteerd van de beleidsruimte voor

initiatieven van onderop en de toename van de gezondheidsrecreatie. Door creatieve koppelingen te maken met onder meer natuurbeheer, waterberging, waterzuivering, alternatieve energie en kleinschalige voedselproductie is er een geheel nieuwe laag van ondernemerschap ontstaan die sterk gekoppeld is aan het landschap. Drenthe geniet hierdoor zelfs internationale bekendheid als voorbeeld regio voor ondernemen met landschap.

Nieuwe arrangementen die inspelen op de aanwezige natuur verklaren het succes. Zo zijn er de directe koppeling tussen wonen en zelfbeheer en gebruik van bos, de nieuwe grootschalig opererende agrariërs die het bos gebruiken voor het weiden van vee en grootschalige teelten van biomassa toepassen in de laagtes, de verbinding met de windenergie, de opkomst van het natuurbegraven en het neveneffect van natuurbescherming, de enorme toename van diversiteit in aanbod van recreatie, etc.

Hubs langs de N34, dé ontsluiting van Drenthe, groeiden uit tot kleine op zichzelf staande vrijetijdslandschappen. Het aanbod van kiosken, natuurmotels, spottersplekken en speeltuinen verleidt een heel nieuwe categorie natuurzoekers.

Het landschap van de Hondsrug is door alle activiteiten meer divers geworden. Grote aaneengesloten gebieden worden nu beheerd door boeren die er hun vee laten grazen (met name in het noorden). Het natuurbegraven heeft geleid tot een aaneenschakeling van bijzondere plekken waar de verstoring minimaal is. Een wandel- en fietsroute rijgt de verschillende unieke terreinen aaneen. Het bos op deze plekken en in een brede zone langs de route ontwikkelt zich zonder verdere menselijke ingrepen. In de afgelopen dertig jaar heeft dat een prachtig contrastrijk beeld opgeleverd. De documentaire 'Wildernis begraven' van Ruben Smit is het pronkstuk van zijn indrukwekkende carrière die in 2013 een enorme vlucht na het uitkomen van 'De Nieuwe Wildernis'.

De bosmarken in het zuiden zijn voor een belangrijk deel verantwoordelijk voor het op niveau houden van de voorzieningen in de esdorpen in het gebied. Door deze drie-generatie woongemeenschappen is krimp omgezet in een lichte stijging van het aantal inwoners in Drenthe."

► Van Route naar Boulevard

In de twintigste eeuw ging een gezin met de pas verworven Kever of Simca 1000 op pad om de Hondsrugroute rijden. In 2040 rijdt men over de Hondsrugboulevard (de N34) langs een keur aan voorzieningen. Men vindt daar onder meer een groot natuurrestaurant dat uitkijkt over een gebied met grote grazers, waarop zelfs tegen betaling mag worden gejaagd. Dit restaurant is gerealiseerd in samenwerking met het Dierenpark in Emmen. Op verschillende plekken kan men overnachten nabij hunebedden of in boomkroonhutten. Droge zandafgravingen zijn getransformeerd tot klimgebieden. Tegen een kleine vergoeding kan men in bepaalde bossen vrij plukken. De Hondsrugboulevard is een attractie op zich. Het is alleen al leuk om heen en terug te rijden en alle mogelijkheden te zien. Er wordt zelfs een trambaan aangelegd. De lokale bevolking is positief. De Hondsrugboulevard levert namelijk werk op, maar tast de kwaliteit van het woonmilieu in de dorpen niet aan omdat deze aan de oude route liggen een aantal kilometer ten oosten van de boulevard. «

3.3.3 Governance van inpasbaarheid

Om inpasbare natuur op de Drentse Hondsrug te realiseren, kunnen de volgende ideeën voor interventie een rol spelen.

Er is een concessiesysteem opgezet voor het exploiteren van bodem, grondwater, bos en natuurgebieden. Dit vervangt de zoneringen met verboden en vergunningen uit de ruimtelijke ordening. Het sturingsadagium is: alles mag, als je er maar voor betaalt.

Het nationaal park 'Drentsche Aa' gaat helemaal op in het nationale landschap 'Drentsche Aa'. Een nationaal landschap biedt meer mogelijkheden om natuur meer in samenhang met andere functies op een commerciële wijze te beheren. Het Noorderdierenpark in Emmen neemt hierin een initiatief en begint dit gebied mede te exploiteren op een manier die vergelijkbaar is als Burgers Bush, waarmee indertijd ook de noodlijdende diertuin van Arnhem is gered.

Een zekere specialisatie van deelgebieden is ook uit het oogpunt van inpasbare natuur gewenst. Deze komt door commerciële mechanismen vanzelf tot stand. Een nieuwe overheidsrol hierbij is het voeren van een 'kwaliteitsbeleid' (c.q. anti-verloederingsbeleid) zodat niet renderende attracties niet te lang zeltogend in stand worden gehouden. Deze worden opgekocht en opnieuw uitgegeven aan de meest biedende. Dit is vergelijkbaar met het beheer dat op de Amsterdamse Wallen is gevoerd.

Impressie van Inpasbare natuur in een gemengd landschap op de Hondsrug (zie ook losse bijlage).

4 Beleefbare en inpasbare natuur in een natuurlandschap

4.1 Omgeving Oostvaardersplassen als voorbeeld van een natuurlandschap

De *Oostvaardersplassen* vormen een jong natuurgebied van zo'n 5600 ha (56 km²) tussen Almere en Lelystad. De Oostvaardersplassen zijn van internationaal belang als moerasgebied en overwintergebied voor vogels. Het gebied is ruwweg in twee gedeelten te onderscheiden: een nat (ca. 3600 ha) en een droog (ca. 2000 ha) gedeelte. Het droge gedeelte is een geschikt habitat voor grote grazers.

Het gebied is beperkt toegankelijk voor bezoekers. Het is vrijwel geheel aangewezen als Vogelrichtlijngebied (5505 ha) en Staatsnatuurmonument (5600 ha). De Oostvaardersplassen worden beheerd door Staatsbosbeheer. In het gebied leven inmiddels al meer dan 25 jaar groepen uitgezette runderen, paarden en edelherten. Men probeert deze zogenaamde grote grazers in dit natuurgebied op een "volledig natuurlijke manier" te laten leven, waarbij bijvoorbeeld kadavers van dode dieren blijven liggen en de dieren ook bij grote voedseltekorten niet worden bijgevoerd.

Voor het publiek is er aan de Knardijk een bezoekerscentrum met een wandelroute van vijf kilometer. Ten noordoosten van de Oostvaardersplassen ligt een gebied van 260 hectare waarin de verschillende milieus met de flora en fauna zoals in het reservaat voorkomen aan bezoekers getoond worden. Ook bij het Fluitbos is een observatiemogelijkheid. Halverwege Almere en Lelystad ligt een aanlegplaats voor de pleziervaart met een uitkijkpunt dat zicht geeft over de Oostvaardersplassen.

Omdat het onderzoeksgebied zich niet beperkt tot de Oostvaarderplassen zelf zijn de volgende gebieden ook van belang:

- Het Hollandse Hout bij Lelystad is een multifunctioneel bos, dat uiteindelijk een eenheid moet gaan vormen met de Oostvaardersplassen.
- Aan de Almeerse kant tegen het industrieterrein aan, ligt het voormalige *Fluitbos*, nu bekend als *Oostvaardersbos*. Op termijn zal het dicht aangeplante bos door het wild een opener karakter krijgen.
- De ecologische verbindingsszone richting de Lepelaarsplassen is uitgebreid met een bufferbos, dat een buffer vormt met het Almeerse industrieterrein *de Vaart*.
- In 2003 werd begonnen met de verhoging van de Oostvaardersdijk tot Deltahoogte. Als compensatie voor het verdwijnen van een stuk Oostvaardersplassen wordt er buitendijks een 10 ha groot luwtegebied aangelegd.
- Via ecologische verbindingsszones is er contact met de Lepelaarplassen en het Pampushout.
- De mogelijke verbinding met de Veluwe door het te ontwikkelen Horsterwold is relevant voor de kijkrichtingen Beleefbare en Inpasbare natuur, maar de ontwikkeling is door geldgebrek en bestuurlijk conflicten gestaakt.

De Oostvaardersplassen is een van de belangrijkste gebieden in Nederland waar op relatief grote schaal met natuurontwikkeling ervaring wordt opgedaan. De introductie van grote grazers, met alle controverses over dierenwelzijn en hun effect op landschap en biodiversiteit, is vanaf het begin daarvan onderdeel geweest.

De Oostvaardersplassen zijn gekozen als studiegebied juist omdat het een atypisch gebied is voor beleefbare en inpasbare natuur. Het is momenteel een icoongebied voor vitale natuur. Maar omdat deze studie is gericht op verbreding van het denken over de toekomst van de natuur, past het verder ontwikkelen van de Oostvaardersplassen naar beleefbare (Paragraaf 4.2) of inpasbare natuur (Paragraaf 4.3) daar goed in.

4.2 Beleefbare natuur in en rond de Oostvaardersplassen

4.2.1 Beleefbare natuur anno nu

Kenmerken natuur en landschap

De Oostvaardersplassen zijn het voorbeeld van 'echte natuur' in Nederland. Het 5600 hectare grote gebied (12.100 hectare als de Hollandse Hout wordt meegerekend, een bosgebied dat op termijn een eenheid zal gaan vormen met de huidige Oostvaardersplassen) mag dan dicht bij de steden Almere en Lelystad liggen, menselijke aanwezigheid in het gebied is zeer beperkt. Het gebied is door hekwerken van de omgeving afgesloten. Via een paar ingangen, vergelijkbaar aan de opzet van het andere icoon, Nationaal Park De Hoge Veluwe, is het gebied toegankelijk gemaakt.

Anders dan bij Nationaal Park De Hoge Veluwe zijn er geen kosten verbonden aan de toegang. Het gebied wordt echter zeer beperkt opengesteld. Dit is gerelateerd aan het beschermen (en mogelijk maken) van het natuurlijk gedrag van de vogels en het grootwild in de verschillende seizoenen. Te veel menselijke aanwezigheid leidt tot verstoring, is het uitgangspunt. Wel is het gebied met fiets- en wandelroutes omgeven en zijn er diverse uitkijkpunten gerealiseerd.

Anders gezegd, de recreatieve voorzieningen zijn gericht op het beleven van de rust en de natuur. Dus niet zozeer het gebied, maar de waarneming van diersoorten staat centraal. De recreatieve ontsluiting richt zich dan ook exclusief op die beleving van soorten. Alle toegangen staan in het teken van een wandeling naar een vogelkijkhut. Verschillende kijkhutten hebben verschillende focusgroepen. Zo is de ene hut gericht op het waarnemen van de Visarend, de andere hut op het waarnemen van de Aalscholverkoloniën, enzovoort. Openstelling van routes en hutten is zoals aangegeven afhankelijk van de seizoenen. Met verbodsborden voorzien van een toelichting wordt een afsluiting beargumenteerd.

Huidig gebruik

Natuurbeleving in de natuurgebieden in Nederland is sterk gericht op het waarnemen van diersoorten. Veel gebieden zijn geschikt voor het waarnemen van vogels en andere gebieden staan bekend om hun grootwild. De Oostvaarderplassen staan voor bekend als vogelgebied. Toch is er geen betere plek in Nederland om grootwild te spotten. De kuddes grote grazers (Edelherten, Koninckspaarden en runderen) zijn uitbundig vertegenwoordigd. Dit heeft alles te maken met de voedselrijkdom in het gebied. Het gegeven dat deze populaties zichzelf reguleren leidt tot spectaculaire belevingen. Er is geen ander natuurgebied in Nederland waar je zo geconfronteerd wordt met de schoonheid en de hardheid van het bestaan.

De Oostvaardersplassen vormen door hun schaal en soortenrijkdom een (inter-)nationale publiekstrekker. De Oostvaardersplassen is een van de weinige natuurgebieden waar de geur van de dood heel letterlijk is te ervaren. Het open gebied dat rijk is aan voedsel, ook voor grote zoogdieren, herbergt vergeleken met de schrale zandgronden van de Veluwe grote populaties grote grazers¹. Naast edelherten lopen er ook kuddes Koninckspaarden en runderen rond. Sterfte van deze dieren door onder meer voedselconcurrentie en ziekten wordt beperkt gereguleerd. Gestorven dieren vormen weer een belangrijke bron van voedsel voor aaseters. Wandelend door het gebied naar een kijkhut is het dan ook niet ongewoon om op het uitgevreten karkas van een grote grazer te stuiten. Deze beleving wordt misschien niet door iedereen gewaardeerd, maar maakt de natuurbeleving in dit gebied zeker intenser.

¹ Linnartz, L. W. Helmer (ARK Natuurontwikkeling), 2008. Uitwerkingsplan Oostvaardersplassen, in opdracht van Staatsbosbeheer regio Oost.

In het nabije verleden is er veel discussie geweest over de diersterfte in de wintermaanden en de noodzaak van het al of niet bijvoeren¹. Staatsbosbeheer kiest bewust voor een aanpak waarbij de populaties op een natuurlijke manier evenwicht vinden. Daar hoort diersterfte als gevolg van onder meer ondervoeding bij (tot een zekere grens). In die zin biedt de Oostvaardersplassen een voor Nederland unieke omgeving. De confrontatie met de 'hardheid' van de natuur is hier echt mogelijk.

De Oostvaardersplassen vormen door hun schaal en soortenrijkdom een (inter-)nationale publiekstrekker. Het vogelaarsgebied bij uitstek trekt wel een relatief kleine groep natuurliefhebbers en vogelaars uit binnen en buitenland.

Huidige interventies

Het gebied Oostvaardersplassen is in eigendom en beheer bij Staatsbosbeheer. De bezuinigingen op natuurbeheer leiden er toe dat ook Staatsbosbeheer al haar creativiteit nodig heeft om de kosten voor het beheer in de hand te houden.

Staatsbosbeheer heeft een breed aanbod² van bezoekadressen, kindereducatie activiteiten, routes, internetomgevingen en excursies om mensen van jong tot oud te betrekken bij het gebied. Veel van deze activiteiten zijn gericht op natuureducatie voor mensen die natuurliefhebber zijn. Dit is een selecte groep.

Om voor het maken van de film 'De Nieuwe Wildernis' geld in te zamelen voor een nieuwe camera, konden mensen op een veiling geld bieden op het deelnemen aan activiteiten in de Oostvaardersplassen. Het veilen van activiteiten kan worden gezien als een nieuwe interventievorm die momenteel al wordt ingezet. Het laten maken van deze film is op zich al een vorm van interventie. De film is een belangrijk communicatief instrument. De beelden zijn indrukwekkend en geven een inkijk in de natuurlijke dynamiek van de Oostvaardersplassen die je als recreant zelden zult kunnen ervaren³.

De focus van deze initiatieven is het gebruik van het gebied als vehikel voor een wilde natuurbeleving. Het betrekken van het publiek bij inrichting en beheer is niet aan de orde.

Het plan om de geïsoleerde ligging van het gebied op te heffen door een ambitieus inrichtingsplan voor het Oostvaarderswold is niet doorgegaan⁴. Het doel daarvan was om via een ecologische verbindingzone met recreatief medegebruik migratie van soorten van de Oostvaardersplassen naar de Veluwe mogelijk te maken. Bezuinigingen op natuurbeleid van het kabinet Rutte 1 hebben ervoor gezorgd dat dit ambitieuze plan in de ijskast verdween. Dit heeft tot spanningen geleid in de landbouwsector. Een deel van de boeren was reeds vooruitlopend op de definitieve besluitvorming uitgekocht om het plan mogelijk te maken.

4.2.2 Toekomst van de Oostvaardersplassen vanuit de kijkrichting Beleefbare natuur

De beleefbaarheid van natuur hangt samen met een laagdrempelige toegankelijkheid van natuur in de stad, het buitengebied en op zee voor een breed publiek. De nabijheid van natuur in de dagelijkse leefomgeving draagt bij aan het draagvlak voor natuur(beleid). De groene/blauwe leefomgeving is een bron voor ontspanning en gezondheid. Daarmee is het is een factor van betekenis om de zorgkosten te

¹ Report of the second International Commission on Management of the Oostvaardersplassen (ICMO2), November 2010. Natural processes, animal welfare, moral aspects and management of the Oostvaardersplassen.

² <http://www.staatsbosbeheer.nl/Natuurgebieden/Oostvaardersplassen.aspx>

³ <http://www.youtube.com/watch?v=QgkBmZMGijc>

⁴ Linnartz, L. (ARK Natuurontwikkeling) Braat, Ch. (FREE Nature), 2010. Advies Strategisch beheer Oostvaarderswold, in opdracht van Provincie Flevoland.

verminderen en vormt een belangrijke vestigingsplaatsfactor. De basis van beleefbaarheid wordt gelegd door de aanwezigheid van de landschappelijke variatie, natuurlijkheid en het voorkomen van aantrekkelijke soorten' (vrij vertaald naar de Natuurverkenning)'.

De ontwikkeling van de Oostvaardersplassen biedt een kans om Nederland op een geheel andere manier op de kaart te zetten. Van een aangeharkt land met veel intensieve landbouw kan het een publiekstrekker worden voor natuurbelevers. Nergens vind je zo'n beleving die zo toegankelijk is. Dat dit gedeeltelijk ten koste gaat van hoogproductieve landbouwgrond zal iedereen snel vergeten als er een goede recreatieve boterham verdiend wordt.

De natuurlijke dynamiek en de rustbehoefte van dieren in de Oostvaardersplassen zijn gebaat bij een recreatieve zonering. De Oostvaardersplassen zoals we ze nu kennen zal een focus houden op beleven van natuur en rust terwijl een te realiseren nieuwe natuurzone in de richting van de Veluwe een veel bredere publiek zal aantrekken dat voornamelijk in de randen, voorzien van vele voorzieningen, van het gebied verblijft.

Het verbinden van de Oostvaardersplassen met de Randmeren en de Veluwe, biedt vele mogelijkheden om een breed publiek te laten kennismaken met natuur. De trek van de grote grazers tussen de Veluwe en de Oostvaardersplassen vormen in potentie een grote publiekstrekker. Deze randen zijn publiek-privaat ontwikkeld en worden door de lokale private partijen geëxploiteerd. Soms zijn dit boeren die recreatieondernemer zijn geworden en soms zijn het de grote recreatieondernemers van elders.

In de plassen zelf is de toegankelijkheid sterk vergroot, maar door een uitgekende zonering houdt de ongestoorde natuurlijke ontwikkeling in een groot deel het primaat. Ook de menging van natuur met de meest intensieve vormen van recreatie aan de randen van de Oostvaardersplassen is een succes. De keuze om een brede zone wel toegankelijk maken, maar niet te ontsluiten, zorgt voor een hele natuurlijke zonering van type recreanten. De kleine eilandjes in de kern van het gebied zijn in trek bij de wildkampeerders. Dit wordt door een recreatieve zonering gereguleerd. Om de recreatie verder te stimuleren, en toch niet te zwaar te laten drukken op het gebied zelf, worden in de omgeving gemengde recreatie-natuurgebieden ontwikkeld. Deze vormen een essentieel onderdeel van het hele pakket aan natuurbeleving in dit gebied.

Beleefbare natuur in en rond de Oostvaardersplassen over dertig jaar

De beheerder van 'Erfgoed Nederland':

"De Oostvaardersplassen, het symbool van oernatuur in Nederland, zijn ook publiekstrekker nummer één geworden voor buitenlandse toeristen. Dit was 30 jaar geleden ondenkbaar. De film 'de Nieuwe Wildernis' heeft de bal aan het rollen gebracht. Na een aanvankelijk lauwe ontvangst in Nederland is de film op de internationale markt een bestseller geworden. Men kon zich niet voorstellen dat zo'n gebied in zo'n dichtbevolkt land en vooral in zo'n korte tijd zo interessant kon worden.

De internationale aandacht voor de Oostvaardersplassen heeft de ogen van Nederlanders geopend. De toeristische druk op het gebied nam zo snel toe dat om het gebied te bewaren recreatieve zoneringsmaatregelen nodig waren. De ideeën die ook in het niet uitgevoerde plan voor het Oostvaarderswold zaten, zijn versneld uitgevoerd. De nauwe samenwerking tussen bedrijfsleven en overheden heeft dit mogelijk gemaakt. Door de aantrekkingskracht van de Oostvaardersplassen zijn agrariërs hun bedrijven gaan transformeren om ook mee te kunnen delen in het succes. De 15.000 hectare recreatienatuur die in dit kader is gerealiseerd, genereert nu de bulk van de werkgelegenheid in de polders. Het gebied functioneert nu als een belangrijke migratiecorridor voor de grote grazers van de Oostvaardersplassen en de Veluwe. De grote oversteek van de edelherten over de randmeren is een jaarlijks terugkerend spektakel. De discussie over de schade aan de gewassen die begin jaren '10 nog woedde doofde snel toen duidelijk werd wat het spektakel van de trek aan toerisme kon genereren.

In deze regio hebben de landbouw en veeteelt zich zeer sterk gespecialiseerd op regionale producten die overigens internationaal worden verhandeld.

De laatste decennia hebben veel stedelijke gebieden buiten Nederland, naar voorbeeld van de Oostvaardersplassen, geïnvesteerd in natuur nabij de stad. De Oostvaardersplassen kent zijn gelijke niet in de wereld. De uitbreiding van het natuurgebied met de Hollandse Hout, maar misschien nog wel meer de bijzondere ligging zijn daar mede debet aan. Er wordt nu zelfs ook geld verdient aan het internationaal uitrollen van het concept dat hier gekozen is.

Het natuurgebied wordt nu het jaar rond druk bezocht en is een plek waar natuurliefhebbers en rustzoekers hun hart kunnen ophalen. De seizoensgebonden zonerings zorgen ervoor dat het grootwild en de vogels in het gebied niet worden verstoord. In de paartijd en het broedseizoen worden kleine groepen onder begeleiding toegelaten. De ecolodge in de Oostvaardersplassen zelf is nu al 25 jaar een begrip. Deze exclusieve plek is het jaar rond verhuurd.

De opengestelde gebieden zijn vrij toegankelijk zolang je maar op de paden blijft.

De Oostvaardersplassen zijn zeer populair geworden bij scholen. Het is de plek voor het nationale schoolreisje. Bijna iedere basisschoolleerling ziet op zijn minst één keer wat wilde natuur in Nederland inhoudt.

In de randen van het Oostvaarderswold zijn veel accommodaties ontstaan gericht op de verblijvende toerist. Toch kiezen de echte natuurliefhebbers voor het wild kamperen in dit 15.000 hectare grote gebied. De verschillende daartoe aangewezen plaatsten zijn in het hoogseizoen (periode van de grote trek) geheel bezet. In dit gebied is de recreatiedruk vele malen groter dan in de Oostvaardersplassen. De survivalrun waar het gebied om bekend is geworden was 20 jaar geleden in Nederland ondenkbaar. Het 'survivalsport event' is nu een jaarlijks terugkerend evenement in het voor- en najaar. De groep van 50 duo's die de selectierondes hebben doorstaan kunnen rekenen op veel media aandacht als ze hun vierdaagse trekking starten. De tocht die de grote trek van de dieren tussen de Oostvaardersplassen en de Veluwe volgt is een niet meer weg te denken evenement.

De laatste 20 jaar heeft laten zien dat de wolf geen bedreiging vormt voor de mens en de wildstand. De roedel die met de grote trek meebeweegt is eigenlijk niet geïnteresseerd in de mens. De wolven zijn zelfs niet meer echt schuw. Wel geldt overal dat eetbaar afval niet in het gebied mag achterblijven. De meeste bezoekers houden zich daar goed aan. Op een enkel incident van een gescheurde tent na is er dan ook nog nooit iets gebeurd. "

4.2.3 Governance van beleefbaarheid

Voor de ontwikkeling van de Oostvaardersplassen als beleefbare natuur zijn *communicatieve middelen* belangrijk. Beleving en communicatie hebben natuurlijk veel met elkaar te maken. De film 'De Nieuwe Wildernis' is een goed voorbeeld van de werking van communicatie. De film speelt in deze kijkrichting een centrale rol bij het genereren van brede aandacht voor de Oostvaardersplassen, nationaal en internationaal. Aandacht voor het gebied hoeft niet alleen van de overheid te komen, leert deze film, die met 'crowd funding' en sponsoring tot stand is gekomen.

De economische crisis rond 2010 heeft grote gevolgen voor de financiering van natuurgebieden door de overheid. Maar daardoor dringt ook het besef door dat de publieke en de private sector op elkaar zijn aangewezen. Dit kan positief uitwerken voor een natuurgebied met een (inter)nationale uitstraling zoals de Oostvaardersplassen. De bijdrage vanuit de private sector komt deels voort uit idealisme, deels uit het oogpunt

van imagoverbetering. Het gaat hierbij niet alleen om belangstelling van bedrijven om vanwege hun imago te sponsoren en te participeren in het beheer, maar ook om de actieve belangstelling van onder meer scholen, verenigingen en particulieren (denk aan een internationale vriendenvereniging Oostvaardersplassen). De private belangstelling in het beheren van de Oostvaardersplassen en (nieuwe) omgeving draagt wezenlijk bij aan een succesvolle ontwikkeling van de Oostvaardersplassen als beleefbare natuur. De overheid speelt in op deze belangstelling door bedrijven, organisaties en particulieren ook ruimte te geven hun eigen doelstellingen te koppelen aan het beheer van het gebied.

Impressie van Beleefbare natuur in een natuurlandschap in en rond de Oostvaardersplassen (zie ook losse bijlage).

4.3 Inpasbare natuur in en rond de Oostvaardersplassen

4.3.1 Inpasbare natuur anno nu

Kenmerken natuur en landschap

De natuur in de Oostvaardersplassen wordt hier niet meer beschreven, die spreekt voor zich. Maar specifiek bekeken vanuit de kijkrichting Inpasbare natuur, valt op dat er weinig plekken op de wereld zijn, waar zo'n uitgestrekt natuurgebied zo dicht tegen het stedelijk weefsel aanligt. De ligging van de Oostvaardersplassen tussen de steden Almere en Lelystad is eigenlijk heel strategisch. De uitbreiding van het 5600 hectare grote gebied met de 6500 hectare bosgebieden van de Hollandse Hout smeedt Almere, de Oostvaardersplassen en Lelystad aaneen. In dit nieuw te ontwikkelen gebied liggen mooie kansen om stedelijk gebied en natuur te verweven. Beide steden met uitgesproken groeiambities zijn daar ook al de eerste voorzichtige ideeën (waterwonen) over aan het ontwikkelen.

Huidig gebruik

Economie wordt bij de Oostvaardersplassen snel vertaald naar recreatief medegebruik. Veel exploiteerbaar medegebruik van het gebied is er momenteel niet. Wel allerlei potenties. Het gebied leent zich goed voor wildsafari's à la de Afrikaanse wildparken. Ruige recreatieformules blijken echter niet eenvoudig te exploiteren in de Nederlandse natuur. Daarvoor gaan Nederlanders toch vooral naar het buitenland. De steeds meer comfort zoekende Nederlandse recreant is sterk gefocust op beleving. Ze zijn uit op een 'ervaring' vanuit vaak hoge verwachtingen. Mensen zijn ontevreden als ze na een weekeinde niet de verwachte vogel hebben gespot. Dus in ieder geval de zeearend gezien hebben als ze een weekeinde in de Oostvaardersplassen zijn geweest¹.

Huidige interventies

Beheerder van de Oostvaardersplassen Staatsbosbeheer is met de verzelfstandiging zo'n tien jaar geleden meer en meer aangewezen op betrokkenheid en financiering vanuit de samenleving. De bedragen die vrijkomen uit de samenleving om het beheer mogelijk te maken, staan mede door de financiële crisis zwaar onder druk. Op dit moment kost natuurbeheer geld. Ja, er wordt ook in het huidige beheer gekeken naar mogelijkheden om bedrijfsleven en natuur aan elkaar te koppelen vanuit de gedachte dat het bedrijfsleven wel met innovatieve oplossingen komt om natuur te gelde te maken. Maar de beperkte toegang, de hekwerken en verbodsborden geven de boodschap dat natuur vooral kwetsbaar is. Vooralsnog lijkt sponsoring nog het hoogst haalbare.

De activiteiten die Staatsbosbeheer onderneemt² zijn gericht op natuureducatie en daarmee gericht op een beperkte groep Nederlanders. De eerste stappen die zijn gezet door Staatsbosbeheer en ARK Natuurontwikkeling³ steken in op exclusiviteit. De gevraagde bedragen voor de tijdelijk openstelling van het gebied voor bijvoorbeeld dineren in de natuur (restaurant zonder muren), een fotosafari (zo konden bijvoorbeeld natuurfotografen tegen een vergoeding een groep cursisten het gebied mee innemen voor een fotografie cursus), een trouwreportage, overnachten in een tipi of schuilhut, en 'auto' safari, Oostvaardersplassen als onderdeel van een meerdaags arrangement, etc. zijn dusdanig hoog dat ook hier alleen een selecte groep toegang toe heeft. Hier wordt in feite het model van de wildparken in Afrika gehanteerd.

Het 'verhuren' van gebruik van het gebied krijgt vorm in een initiatief van Staatsbosbeheer en Ark Natuurontwikkeling⁴. Een stichting biedt gebruik van het gebied aan voor een gelimiteerd tijdsbestek. Tot het aanbod behoren dineren in de natuur (restaurant zonder muren), een fotosafari (zo konden bijvoorbeeld natuurfotografen tegen een vergoeding een groep cursisten het gebied mee innemen voor een fotografie cursus), een trouwreportage, overnachten in een tipi of schuilhut, en 'auto' safari, Oostvaardersplassen als onderdeel van een meerdaags arrangement, etc. Dergelijke arrangementen zijn voorzichtige stappen in de richting van economisch medegebruik van het gebied.

De eerder bij beleefbare natuur genoemde film 'De nieuwe wildernis' is ook een relevante interventie als we die bekijken door de bril van inpasbare natuur. Deze film is namelijk deels gefinancierd door een veiling van een dagje meelopen met een onderwaterfilmer, meevliegen met een vogeltelling of een nachtelijk verblijf in een filmhut. Dit leverde in totaal 55.000 euro op. En het moet gezegd, de beelden zijn indrukwekkend en geven een inzicht in de natuurlijke dynamiek van de Oostvaardersplassen die je als recreant zelden zult kunnen ervaren⁵. Deze kostbare productie zou misschien nog wel eens een interessante manier kunnen zijn om publiek te trekken naar ondernemers die de Oostvaardersplassen zouden willen exploiteren. En misschien lijkt de productie nu kostbaar,

¹ Interview, 2011, Jeroen Kruit met Gert Nieuwboer, Algemeen Directuur SNP.

² <http://www.staatsbosbeheer.nl/Natuurgebieden/Oostvaardersplassen.aspx>

³ Ark natuurontwikkeling, Staatsbosbeheer, 2011. Exclusief Oostvaardersplassen, Out of Africa into the polder.

⁴ Ark natuurontwikkeling, Staatsbosbeheer, 2011. Exclusief Oostvaardersplassen, Out of Africa into the polder.

⁵ <http://www.youtube.com/watch?v=OgkBmZMGijc>

maar biedt het bij voldoende bioscoopbezoek zelfs een interessant business-model voor het beheer van de Oostvaardersplassen. Door je hier via crowdfunding als bedrijf aan te verbinden maak je goeie sier.

Het niet doorgezette plan voor het Oostvaarderswold, dat in het vorige hoofdstuk al is genoemd, zou ook voor de kijkrichting Inpasbare natuur relevant zijn geweest. Naast het mogelijk maken van migratie van grote hoefdieren was dit plan mede gericht op het verder recreatief economisch ontwikkelen van het gebied, met als grote publiekstrekker de Oostvaardersplassen. Vanuit het perspectief van (recreatief) ondernemerschap lagen hier zeker hele goede kansen. Al is het plan niet doorgegaan, het idee is nog springlevend.

4.3.2 Toekomst van de Oostvaardersplassen vanuit de kijkrichting Inpasbare natuur

'Natuur en natuurgebruik zijn economische factoren van betekenis. Wet- en regelgeving zijn gericht op natuurbehoud en economische ontwikkeling hand in hand te laten gaan. Natuur is mooi en belangrijk, maar ondergeschikt aan de economie. Het uitgangspunt is dat robuuste natuur voldoende dynamisch is om zich aan te passen. Het beeld van de natuur is belangrijker dan de soorten' (vrij vertaald naar de NVK).

Uitgangspunt voor de ontwikkeling van de Oostvaardersplassen en omgeving als inpasbare natuur staat in het teken van wederkerige relaties tussen ondernemen en ecologie. Ondernemen met en voor natuur staat centraal.

Het observeren van wild blijft de kern van alle vormen van recreatie in de Oostvaardersplassen. Er komt wel een groter variëteit in aanbod van vormen die deze oerbeleving mogelijk maken. Er worden safari's georganiseerd, (exclusief) overnachten in het gebied gericht op natuurbeleving wordt mogelijk.

Allerlei routes door het gebied naar een groter aantal uitzichtpunten worden recreatief veel aantrekkelijker gemaakt. Kronkelende routes, met gevarieerdere uitzichten blijken voor een breder publiek spannender dan lopen over een kaarsrechte dijk. Het gevoel van alleen in de ruige natuur zijn wordt versterkt door de routing strategisch te beplanten. Met beperkte ingrepen wordt hier al veel bereikt.

Een andere invulling dan de huidige 'huifkar' voor de safari kan veel opleveren. De kar rijdt nu over een beton pad dat onder langs de spoordijk loopt. Dit kan een spectaculaire attractie worden, bijvoorbeeld in de vorm van een soort monorail, die door de dijk loopt, onder het gebied duikt en vanaf een hooggelegen punt een overzicht over de Oostvaardersplassen biedt.

Het wild blijft centraal staan, maar wordt ook een voedselbron met een exclusief karakter. De professionele afschot van wild voor vleesconsumptie vraagt om een behoorlijke maatschappelijke switch, die vanuit deze kijkrichting geen probleem oproept. Het gaat niet alleen om het vlees. Grote grazers (bijvoorbeeld waterbuffels) in het gebied kunnen worden geweid voor zuivel. Het gebruik van het gebied voor het grazen door waterbuffels is nog een hele uitdaging. Het oogsten van kruiden (medicinaal) wordt mogelijk in delen van het gebied. In de directe omgeving van de Oostvaardersplassen worden energiegewassen en wilde rijst geteeld.

Door de verbinding van het watersysteem van de Oostvaardersplassen met de randmeren ontstaan er migratiemogelijkheden voor vissen. De Oostvaardersplassen doen niet alleen dienst als broedgronden, maar biedt ook mogelijkheden voor visteelt (wilde vangst tot kweek in netten). Een deel van de Markerwaard wordt aangesloten op het watersysteem van de Oostvaardersplassen. Dit wordt gekoppeld aan de ontwikkeling van een verbindingzone nieuwe stijl waar aan een recreatieroute allerlei mogelijkheden voor recreatieondernemers worden gecreëerd. Het eerste overdekte en verwarmde tolfietspad van Nederland wordt hier gerealiseerd.

De huidige beperkte openstelling van de kern van het gebied zou in een ontwikkelscenario, waarbij verweving met de stad in de randen plaatsvindt, intact gehouden kunnen worden. De randen richting Lelystad (Hollandse hout) en Almere bieden meer mogelijkheden voor verweving van natuur en stad. Dit zou het draagvlak voor de natuur van het gebied ook kunnen vergroten. De mensen in de overgangszone kunnen de beschermers van het gebied worden. Het privilege van wonen in de randzone biedt in potentie een inkomstenbron voor het park.

Richting Lelystad worden gebieden beschikbaar gesteld voor 'natuurlijk wonen'. De inrichting van deze gebieden, wat betreft verharding, straatverlichting, riolering en dergelijke blijft bewust sober en wordt in koopcontracten opgenomen. Aan de architectuur worden alleen eisen gesteld voor hoogte. De menging van wonen en bedrijvigheid is toegestaan. Autarkisch wonen wordt hier een reële mogelijkheid.

Daarnaast zijn er richting Almere mogelijkheden gecreëerd voor landhuizen. Wat de Vecht was in de zeventiende eeuw en de Loosdrechtse plassen in de twintigste eeuw wordt in de eenentwintigste eeuw bij de Oostvaardersplassen gerealiseerd: luxe woningen aan het water met een eigen toegang tot het water en de snelweg. Trefwoorden hierbij zijn: belasting op vrij uitzicht, water-wonen (zie Figuur 4.3).

Figuur 4.3: Mogelijkheden voor inpasbare natuur in de omgeving van de Oostvaardersplassen

Inpasbare natuur in en rond de Oostvaardersplassen over dertig jaar

Uit een interview in 2040 met een ondernemer in het gebied:

“Het bouwen van je bestaan door te werken met de natuur was dertig jaar geleden alleen voorbehouden aan de boswachter. In de afgelopen dertig jaar is er veel veranderd. De angst die er was voor het verlies aan biodiversiteit was leidend voor het beperken van menselijke activiteiten in natuurgebieden. De afgelopen dertig jaar hebben we laten zien dat die angst ongegrond was. Met het toenemen van de mogelijkheden om de natuur te exploiteren is het draagvlak voor het behoud van biodiversiteit sterk gegroeid.

Het idee dat een wederkerige relatie tussen economie en ecologie toekomst had was dertig jaar geleden heel nieuw. Nu is het leidend bij het ontwikkelen van al onze economische activiteiten. In de Oostvaardersplassen heeft het inweven van de stadsranden van Almere en Lelystad ertoe geleid dat het gebied voor de lange termijn verzekerd is van inkomsten. De vrij-uitzichtbelasting die de bewoners van de autarkische huizen

afdragen vormt een stevig fundament voor de beheersmaatregelen rondom het waterbeheer en het onderhoud van de infrastructuur in het natuurgebied. Juist dat waterbeheer en de basale infrastructuur in het gebied maakte destijds het ontplooiën van activiteiten van de pionierende recreatieondernemers en agrariërs in het gebied mogelijk.

De Oostvaardersplassen zijn de afgelopen dertig jaar een icoon geworden van ondernemen met natuur. De tien agrariërs en de twintig recreatieondernemers die nu actief zijn in de Oostvaardersplassen en er ook wonen vormen een onmisbare schakel tussen de bezoekers, omwonenden en het natuurgebied.

Dat vijftien jaar geleden de aanleg van het Oostvaarderswold is gestart, is alleen maar mogelijk geweest doordat de pioniers van de Oostvaardersplassen hebben laten zien wat er mogelijk was in de combinatie economie en ecologie. Er wonen, werken en recreëren nu zoveel mensen in dit gebied dat de landbouw in de polders in transitie is van bulkproductie voor een internationale markt naar een regionale en gedifferentieerde voedselproductie gericht op de inwoners van de polder en bezoekers van de natuur- en recreatiegebieden.

Het was wel even lastig in het begin om de grote grazers als bron van dierlijk eiwit te zien. De toename van dierziekten in de intensieve dierhouderij en de enorme prijsstijgingen van het bulk veevoer dat we gewend waren te importeren heeft geholpen de geesten rijp te maken voor kleinschalige oogst van wild. De kleinschaligheid en de daarmee samenhangende exclusiviteit zorgde ervoor dat het vlees van de herten en zwijnen al snel een rendabele bedrijfsvoering opleverde. De afgelopen dertig jaar hebben ons ook veel geleerd over de betekenis van dit 'oogsten' voor het natuurlijke evenwicht. Toen twintig jaar geleden het eerste wolvenmannetje werd gesignaleerd was de 'sector' nog bang voor de wildstand. Dat is ongegrond gebleken. De roedel wolven die nu huist in het gebied filtert de zwakste dieren eruit. Met de aanleg van het Oostvaarderswold zijn de populaties grote grazers vitaler en talrijker geworden. Het beperkte 'oogsten' voor onze consumptie is niet schadelijk gebleken.

De waterbuffels in het gebied waren in het begin niet erg geliefd om hun exotische verschijningsvorm. Met de jaren zijn ze echter geaccepteerd geraakt en is de Mozzarella niet meer weg te denken uit de Nederlandse keuken. De vissers die actief zijn in het natuurgebied hebben hun bedrijf alleen maar kunnen opbouwen door de ingrepen in de waterhuishouding die uitwisseling mogelijk heeft gemaakt met watersystemen buiten de Oostvaardersplassen. Het ijsvissen in de winter is een serieuze trend gebleken. Bij goede strenge winters, en daar hebben we er nu in de afgelopen dertig jaar al weer acht van gehad, is het ijsvissen in korte tijd een traditie geworden die zijn gelijke niet kent. Er ontstaan vanuit het niets kleine dorpen op de plassen.

Het oogsten van kruiden, maar vooral het riet zorgt voor een mooie bron van inkomsten en een continue verschraling. De zorgen die er waren in het begin voor de vogelstand bleken ongegrond. Er wordt goed rekening gehouden met het broedseizoen. De betrokken agrariërs zouden ook een dief van hun portemonnee zijn, want in dat broedseizoen huisvesten ze de vogelaars die van heinde en verre op dit spektakel afkomen."

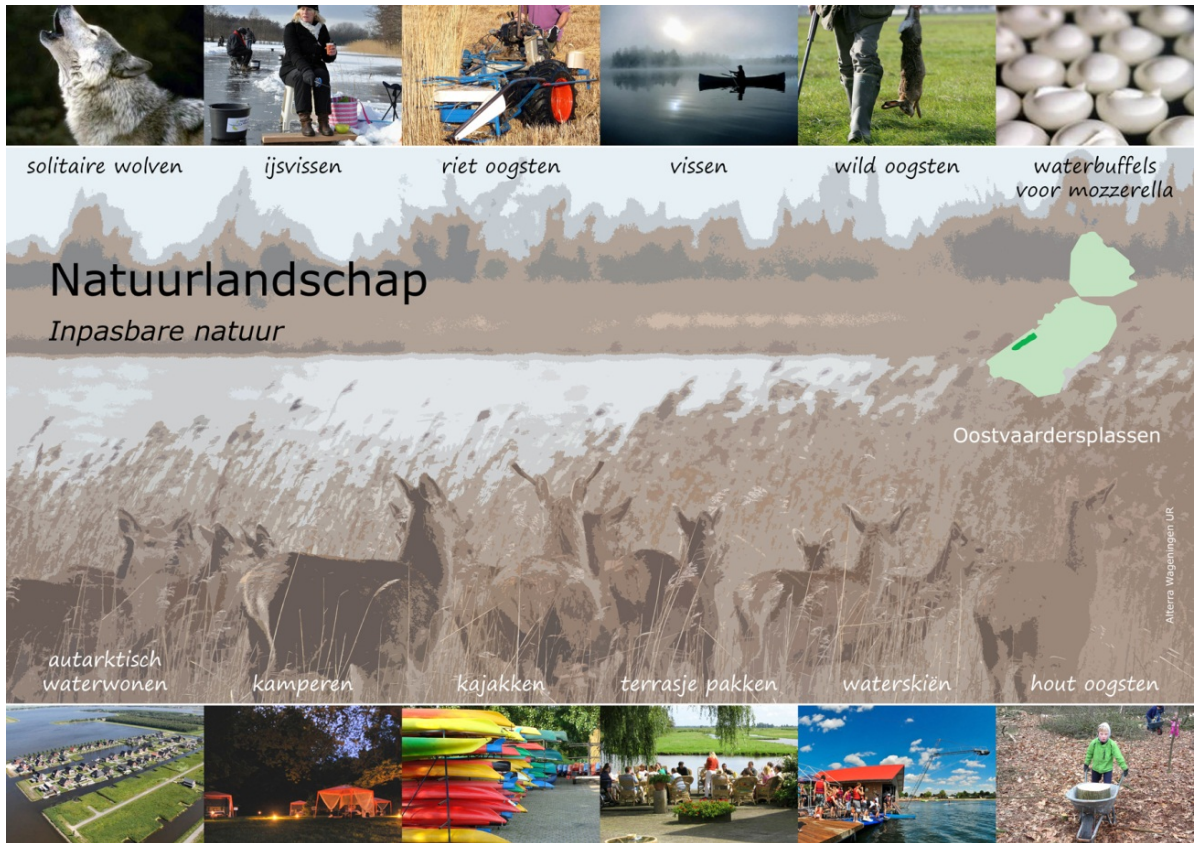
4.3.3 Governance van inpasbaarheid

Intensieve samenwerking tussen de terreinbeheerder, onderzoekers en de private actoren is nodig om tot een formule te komen waarbij het commerciële medegebruik van het gebied wordt afgestemd op de draagkracht van het gebied. Dit wordt niet vastgelegd in strak geformuleerde normen, maar krijgt meer het karakter van een *Raad van Toezicht*, met bevoegdheden die door de betrokkenen zelf zijn geformuleerd.

Er wordt een *bewonersvereniging* voor het natuur-wonen opgericht, die mede verantwoordelijkheid neemt voor de natuur in de Oostvaardersplassen en participeert in het overleg over de kwaliteit van het gebied.

De ontwikkeling in de richting van Almere (water-wonen) krijgt vorm door particulier opdrachtgeverschap. Dit sluit aan bij de trend in de ontwikkeling van wijken van de gemeente Almere.

De ontwikkelingen in het luxe wonen in de verbindingzone naar de Veluwe en naar de randmeren wordt via een *concessiesysteem* ter hand genomen. De ontwikkeling in deze gebieden kan worden ingezet voor de verevening van kosten voor natuur in en rond de Oostvaardersplassen. Toetsingskaders worden zeer sober gehouden.

Impressie van Inpasbare natuur in een natuurlandschap in en rond de Oostvaardersplassen (zie ook losse bijlage).

5 Beleefbare en inpasbare natuur in een stadslandschap

5.1 Rotterdam-Zuid als voorbeeld van een stadslandschap

Rotterdam-Zuid met zijn 200.000 inwoners, ligt op de linker Maasoever tegenover het centrum van de stad Rotterdam. Het is geen doorsnee stadsgebied, maar een gebied waar de grote-stadsproblematiek op zijn heftigst voorkomt: armoede, veel laagopgeleiden, instroomgebied voor immigranten in veel grotere getale dan voorzien en gehuisvest in panden van huisjesmelkers, met bovengemiddelde woonbezetting, tegen hoge prijzen. Er is een groot verloop (70% jaarlijks) op zwarte scholen, hoge werkloosheid en de gemeente heeft moeilijkheden met het vinden van middelen voor stadsvernieuwing in grote delen van het gebied. De gemiddelde WOZ-waarde van de woningen ligt er op 126.000 euro tegenover op 237.000 euro landelijk. Dit gebied is gekozen vanwege de uitgesproken grote-stadsproblematiek die in veel steden in Nederland, zij het in mindere mate, voorkomt.

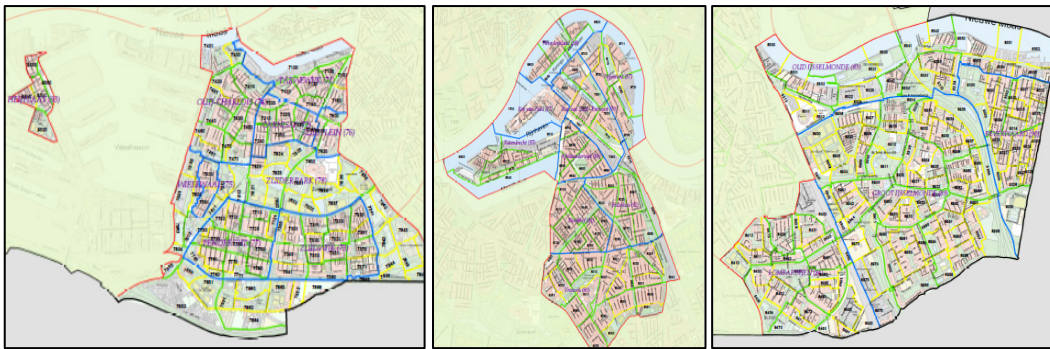
Opvallend genoeg is de oppervlakte groen aanzienlijk voor een stadswijk. Juist dit gegeven roept de vraag op of en hoe het groen kan worden ingezet bij de verdere sociale en economische ontwikkeling van de wijk. Deze vorm van het inzetten van groen, past goed bij de kijkrichtingen Inpasbare en Beleefbare natuur. Die kijkrichtingen vatten natuur immers meer dan de andere kijkrichtingen (Vitale natuur en Functionele natuur) op als 'groen'.

Rotterdam-Zuid is eind 19^e eeuw ontstaan ten tijde van de grootschalige aanleg van de Rotterdamse havens en de industrialisatie. Oorspronkelijke dorpen als Charlois en Oud-Katendrecht zijn daarbij geannexeerd. Veel bebouwing dateert van voor de oorlog. De straten zijn monotoon, de woningkwaliteit is slecht en het milieu - met havens en industrie - eveneens. Onder autochtone Rotterdammers waren deze nieuwe uitbreidingen destijds vanwege hun kwaliteit weinig geliefd. Een nieuw uitbreidingsplan leidde nog voor de oorlog tot de bouw van Vreewijk en Sportdorp.

Na de oorlog zijn Pendrecht, Zuidwijk, Lombardijen, IJsselmonde en Zuiderpark aangelegd (Het Basisplan of het plan Van Traa van 1946). Zuidwijk werd gerealiseerd volgens de wijkgedachte, waarbij de wijk werd gezien als een bouwsteen om aan het gemeenschapsgevoel van de stad - het stedelijk leven - vorm te geven. Bij het vaststellen van de grootte van de wijk fungeerden de begrippen 'overzichtelijkheid' en 'hanteerbaarheid' als maatstaf. Dit plan was de eerste in Nederland ondernomen poging om een sociaalculturele strategie van samenlevingsopbouw stedenbouwkundig te vertalen (Jansen *et al.*, 2004).

In het licht van de kijkrichting Beleefbare natuur zijn dit interessante overwegingen. Vooral rond de vraag hoe de sociale problematiek in Rotterdam-Zuid verband heeft met de kwaliteit van de leefomgeving en die tot uitdrukking komt in de (lage) prijzen van het vastgoed. De hoeveelheid groen is er aanzienlijk, maar er is misschien wel té veel en van het verkeerde soort.

De recentere wijken zijn in de afgelopen decennia door herstructurering omgevormd. Er zijn in het aanwezige groen onder meer rijtjeswoningen aangelegd, waarmee een hogere inkomenscategorie naar het gebied toe is getrokken. Daarmee is de aanwezige groene ruimte ten gelde gemaakt en kon de herstructurering van de wijken worden gefinancierd. In het noordelijke deel is hiervoor geen ruimte, behalve in Katendrecht en op de Kop van Zuid waar flink is geïnvesteerd in 'gentrification' door oude bedrijfshallen te vervangen door nieuwe fancy panden en gebouwen met hoog-stedelijke allure. Men vindt hier weinig groen.

Figuur 5.1: Rotterdam-Zuid. Van links naar rechts - en in werkelijkheid van west naar oost - de drie deelgemeenten Charlois, Feijenoord en IJsselmonde die samen Rotterdam-Zuid vormen.

Zoals geschreven, beleeft Rotterdam-Zuid de grootstedelijk problematiek van achterstandswijken op zijn heftigst. Tabel 5.1 vergelijkt de wijk met Nederlandse gemiddelden en zoomt in op de en in het noorden van het Rotterdam-Zuid, waar de problemen het grootst zijn. De probleemdefinities van de overheid zijn vervat in de Sociale Index en de Leefbarometer en het Nationaal Programma Kwaliteitsprong Zuid. Problemen in de deelgemeenten (Figuur. 5.1) waarbij met de verbeelding van beleefbare en inpasbare natuur rekening gehouden moet worden, zijn inkomen, gezondheid en participatie in de zin van naar school gaan of werk hebben. Taalbeheersing is ook een probleem volgens de sociale index van de wijken Feijenoord en Charlois, niet in IJsselmonde. Ook vinden de deelgemeenten het moeilijk om de sociaaleconomisch zwakkere groepen bij het beleid te betrekken. (bronnen: participatie-nota, evaluatie beleid, Sociale Index 2012, NPRZ). Dit probleem is ook uit probleemwijken in steden elders in het land bekend. Een positieve score op sociale gaat in de armere delen van Rotterdam-Zuid juist samen met een negatieve score op 'voldoende inkomen'.

Tabel 5.1: Enkele kengetallen van Rotterdam-Zuid (Nationaal Programma Rotterdam-Zuid, 2011) in vergelijking tot heel Nederland

	Nederland	Rotterdam-Zuid	Focuswijken
Huishoudens met WWB-AO- of WW-uitkering	8%	17%	22%
Kinderen in het gezin met inkomen 105% als percentage van alle kinderen	8%	23%	30%
Leerlingen in het VWO	22%	13%	12%
Voortijdige schoolverlaters 17-22 jaar in totale bevolking 17-22 jaar		19%	21%
Eerste en tweede generatie immigranten	20%	58%	73%
Gemiddelde WOZ-waarde	237.000 euro	126.000 euro	103.000 euro

5.2 Beleefbare natuur in Rotterdam-Zuid

5.2.1 Beleefbare natuur anno nu

Kenmerken van natuur en landschap

Bij een rondgang door Rotterdam-Zuid komt men – wanneer men een breed natuurbeeld hanteert - een verscheidenheid aan natuur tegen in de publieke en private ruimte, met verschillen in kwaliteit, structuur en gebruik. De foto's op de volgende pagina geven een goede indruk van de verschillende typen groen en de kwaliteit ervan.

Natuur in de publieke ruimte op buurt niveau: vooral kijkgroen

Infrastructuur-begeleidende begroeiing: nauwelijks te benutten en qua beleving niet bijzonder

Parken en pleinen op wijkniveau: bewoners herkennen dit niet als groen

Gevelgroen: verzamelplek voor vuil, meestal weinig bijzonder met soms een verrassing

Kleine privé-voortuintjes: de één kiest voor weinig onderhoud, de ander legt zijn ziel en zaligheid erin

Overgang naar het buitengebied en omgeving Zuiderpark: lijkt het meest op natuur

Op buurtniveau bestaat de natuur in de openbare ruimte tussen de hoogbouw- of laagbouwwoningen vooral uit gazons met hoog-opgaande boombeplanting. De begroeiing ligt soms op een verhoging. Soms ligt er een strook met privé-tuintjes van een paar meter diep of een strook met lage, soms geurende en kleurige struiken naast. Vaak ligt er een betegelde strakke wandelroute door of langs het groen, met nu en dan een bank of speelvoorziening. De privé-tuintjes zijn helemaal betegeld, dichtbegroeid met onkruid of beplant naar eigen smaak. Soms is dit heel zorgvuldig en gevarieerd gedaan, met veel gevoel voor het groen. De identiteit van de bewoner en zijn/haar financiële mogelijkheden spreekt uit het soort groen. De strakke ligusterhaag op foto uit Tuindorp Vreewijk is reglementair vastgelegd. Inmiddels is Tuindorp Vreewijk tot historisch dorpsgezicht verklaard. De achtertuinen van het tuindorp zijn ruim bemeten, nog vanuit de visie dat de arbeiders hun eigen groenten moesten kunnen verbouwen en in het groen leven.

Het gevelgroen ligt op grond van een woningcorporatie of van de gemeente maar krijgt ook het karakter van 'commons' of privégroen wanneer het wordt ingericht en beheerd door burgers zoals op de linkerfoto onder het kopje 'Gevelgroen'. Bij deze foto is de hand van de burger te herkennen in het kleurrijker sortiment dat op de rechterfoto ontbreekt.

Op pleinen en in parken ziet men vaak de kale bodem. Bewoners vinden dit lelijke plekken (De Ruiter en Aalbers, 2005). Op de overgang naar het buitengebied en op plaatsen in de omgeving van het Zuiderpark vindt men een meer natuurlijke en dichtere begroeiing.

Huidig gebruik

Als we afgaan op de enkele gesprekken met bewoners en ondernemers in de wijk krijgen we de indruk dat zij wel tevreden zijn met het groen zoals het is: de plantenbakken op het plein voor de kerk, de groene buitenruimte in de wijk in zijn geheel. Sociale veiligheid lijkt een zwaarwegender probleem. De groengebieden in de woonbuurten lijken weinig geschikt als verblijfsruimte: men kan er naar kijken als men er langs loopt of vanuit zijn woning en het groen op die manier beleven. Sommige struiken hebben een hoge sierwaarde en zullen daardoor voor bepaalde bewoners bijdragen aan de beleving. Uit eerder onderzoek met diepte-interviews in wijken in de deelgemeente Rotterdam-Noord en in Amsterdam Osdorp onder vergelijkbare bewonersgroepen als in Rotterdam-Zuid, kwam naar voren dat vooral immigranten aan veel kleurrijker en architectonischer groen de voorkeur geven boven meer natuurlijk groen 'waarin alles door elkaar groeit' (zie Aalbers *et al.*, 2005). De grote grasvelden bij de flats en de stroken voor de rijtjeswoningen bieden weinig intimiteit. Men voelt zich eerder bekeken dan dat men zich er rustig kan terug trekken met de natuur als achtergrond voor een sociale activiteit, voor rust of om van te genieten

Huidige interventies

Rotterdam-Zuid kent een veelheid aan initiatieven om de situatie te verbeteren. Het Rijk, de gemeente en lokale partners zoals bewoners, scholen, woningcorporaties en bedrijven werken momenteel samen in het ***Nationaal Programma Kwaliteitssprong*** aan Rotterdam-Zuid. Het doel van dit programma is de fysieke omgeving verbeteren, volwassenen aan het werk te krijgen en de jeugd naar school te laten gaan, opleidingen te laten volgen en afronden die leiden tot het verkrijgen van een baan.

De ***lokale overheid***, zoekt mogelijkheden om de krachten van de stad te mobiliseren en dit als lokale overheid te faciliteren. De deelgemeenten willen vooral aanhaken op de kracht van de wijken. In de sociale index 2012 die de gemeente Rotterdam heeft opgesteld, scoren de sociaaleconomisch zwakke wijken wel goed op sociale inzet. Het feit dat, net als in veel andere Europese achterstandswijken, achterstand juist in gebieden voorkomt met monotone woningbouw voor lagere inkomensgroepen, met onderhoudsgebrek, geen of onaantrekkelijk groen krijgt weinig aandacht.

De bouw van rijtjeswoningen in het al aanwezige groen is ingezet als middel voor de herstructurering van het zuidelijke deel van Rotterdam. Zo wordt via 'gentrification' een uitweg gezocht voor (een deel) van de problematiek van Zuid.

Behalve de overheid zijn er ook allerlei *burgergroepen* actief in Rotterdam-Zuid. Elders in Rotterdam is 'I make Rotterdam' actief die het Luchtsingelproject realiseert. Hieraan ligt de visie ten grondslag dat verstedelijking onvermijdelijk is en dat daar kansen liggen voor een goede balans tussen welvaart en milieu, tussen economie en ecologie. "Maar die kansen zijn er alleen wanneer de stad anders wordt bestuurd, ontworpen, georganiseerd en gepland dan nu..." De organisatie *I Make Rotterdam* speelt hierop in door een platform te bieden voor particuliere initiatieven en crowdfunding". Waar bewoners zelf de mogelijkheid hebben om het groen in te richten of te onderhouden ontstaat er ook een ander soort groen dan het groen dat de overheid biedt of kan bieden, zoals op de foto's op de vorige pagina's valt te zien. Daarbij is er ook ruimte voor individuele expressie van identiteit.

5.2.2 Toekomst van Rotterdam-Zuid vanuit de kijkrichting Beleefbare natuur

Voor de ontwikkeling van Rotterdam-Zuid als stadslandschap met veel beleefbare natuur, verbinden we de natuuropgave aan de oplossing voor de sociale problemen in Rotterdam-Zuid. We gaan uit van oplossingen voor sociale problemen en zoeken daar vervolgens de natuur bij. Verder gaan we uit van de sociale inzet waarop de wijken met lage inkomens, laag opleidingsniveau en beperkte capaciteiten wél positief scoren. Zonder de problematiek van sociaaleconomische achterstand te bagatelliseren, kan men namelijk onderscheid maken tussen sociale achterstand en sociaaleconomische achterstand. Een groep die binnen zijn eigen gelederen in staat is elkaar te kennen, te helpen, maar die niet mee doet met de formele economie hoeft niet sociaal zwak te zijn maar zou ook non-conformistisch kunnen worden genoemd ten aanzien van de formele economie en formeel beleid.

Voor de ontwikkeling van Rotterdam-Zuid vanuit de kijkrichting Beleefbare natuur ligt er een grote rol bij burgergroepen die volgens hun eigen ideeën - zoals *I Make Rotterdam* - aan de slag willen met natuur in brede zin. De gemeente Utrecht is hierbij een voorbeeld voor de ontwikkelingen in Rotterdam-Zuid.

'Utrecht is voorloper in het faciliteren van zelfbeheer. Daar is ook uitgebreid onderzoek gedaan naar 'zelfbeheer' van groen en de bestuurlijke en beleidsmatige inbedding. In de jaren tachtig voerde men er vanwege bezuinigingen onderhoudscontracten in tussen de gemeentelijke afdeling beheer en de burgers, volgens welke (groepen) burgers het bestaande groen onderhielden. Deze contracten en de samenwerking tussen bewoners en gemeente ontwikkelden zich na verloop van tijd tot zelfbeheercontracten waarin bewoners en hun groepen ook een stem in de vorm en het gebruik van het groen kregen, ondersteund door de gemeente. Daarbij ontstonden verschillen tussen de wijken. "In Tuindorp moeten de stoepen schoon en glad zijn, in Witte Vrouwen tillen de bewoners de voeten wel op. En sommige buurten hebben een hoog tuinkaboutergehalte" aldus wijlen wijkaccountmanager Peter van Dijk uit Utrecht. Niet alleen kan de lokale identiteit worden uitgedrukt/afgelezen in het soort groen dat bewoners zelf ontwikkelen, het kan ook – afhankelijk van het proces en de rolverdeling – bijdragen aan betrokkenheid tussen bewoners en bij de buitenruimte (Aalbers et al., 2002). De rolverdeling tussen partijen die het groen ontwikkelen en beheren, de kenmerken van het groen, het gebruik en de beleefbaarheid ervan, zijn onlosmakelijk met elkaar verbonden. Ook Cortie et al. (1982) concludeerden op basis van een onderzoek in de Amsterdamse Jordaan dat bewoners die op eigen initiatief woningen hadden vernieuwd, een duidelijke verbondenheid met de buurt voelden. Grote panden, die door projectontwikkelaars waren vernieuwd, werden bewoond door personen met een geringere buurtbinding. Vergelijkbare conclusies worden getrokken door Van Weesep et al. in 1985'.

Deze voorbeelden laten zien dat in een stad bewonersinitiatieven en beleefbare natuur goed bij elkaar passen. Wanneer groepen volgens hun eigen normen de natuur kunnen beheren en duurzaam gebruiken kan dit de beleefbaarheid van de natuur vergroten en zelfs de beheerlasten voor de deelgemeenten verlichten. Wanneer een gemeente bestuurlijk en beleidsmatig is ingericht op zelfbeheer van de openbare ruimte door bewoners zijn de kosten van bewonersinitiatieven voor de gemeente uiteindelijk gering.

Vanuit de kijkrichting Beleefbare natuur gezien worden in toekomst in Rotterdam-Zuid geen standaardparken en -plantsoenen meer aangelegd die door de gemeente bepaald en betaald worden. Men ontwerpt samen met de

buurt het groen, legt het samen aan en investeert er samen in. Door de inzet van bewoners wordt meer mogelijk. Lokale gangmakers en betrouwbare bewoners krijgen steun van de gemeente. Men sluit beter aan op lokale wensen, zoals fleurig of meer kleinschalig en besloten groen op veilige plekken, ruimte voor groenteteelt, bankjes, speeltoestellen of combinaties daarvan, passend bij de aanwezige bevolkingsgroepen en leeftijden in de buurt. Zo ontstaat dichtbij en bereikbaar, plekgebonden groen dat past bij de mensen die eromheen wonen: Beleefbare natuur.

Professionele procedures voor de omgang met bewoners worden gevolgd om de democratie te borgen en efficiency en effectiviteit te garanderen voor alle partijen, ook op termijn, als bewoners verhuizen of ambtenaren een andere baan of werkgebied krijgen. Bewoners gebruiken hun eigen gereedschappen en tijd. Voorbeelden als *Charlois Booming* worden uitgebreid en meer toegepast. *Charlois Booming* is een actie van de deelgemeente Charlois om de wijk met 1000 extra bomen te vergroenen in drie jaar tijd. Vijf of meer personen in een straat of buurt moeten een aanvraag voor één of meer bomen ondertekenen en de boom willen adopteren, als 'goede ouder'. Dergelijke interventies passen heel goed bij het concept 'Beleefbare natuur'. In het kader van de kijkrichting Beleefbare natuur worden ze doorontwikkeld en worden ze stimulators voor andere groevormen en beheervormen. Het gaat niet meer alleen om de baten van bomen: leefbaarheid, schone lucht, welzijn en gezondheid van mens en dier, maar om alle ecosysteem-diensten: voedselproductie, energie uit biomassa, beweging in het groen, klimaatregulatie, etc.

De lokale overheid identificeert, mobiliseert en ondersteunt gangmakers onder de bevolking van Rotterdam-Zuid en stimuleert daarmee zelfbeheer en zelfinrichting. Bij sociaaleconomisch zwakkere groepen gaat men ervanuit dat ook deze groepen gangmakers kennen, sociaal en praktisch intelligente burgers, die kunnen beredeneren welke kansen natuur biedt, hoe deze te benutten, en welke problemen zich kunnen voordoen.

De ruimtelijke en organisatorische condities worden geschapen voor de nieuwe vormen van gebruik en beleving van natuur. Een onderdeel daarvan is de mogelijkheid om te vissen in het water om de eigen woning. Kinderen die willen vissen krijgen ruimte daarvoor. Regels worden zo aangepast dat het mogelijk wordt om vis uit de omgeving te eten. De vis kan gegeten worden en daarmee bijdragen aan een gezonde voeding. Zo wordt in de natuur in deze kijkrichting opnieuw een 'commons'. Groepen mensen maken zelf de 'natuur' en kunnen dat ook zonder gevestigde instituties als ontwerpers, beheerders en natuurorganisaties. In de ontwikkelingsplannen voor de wijk wordt 'ruimte' gelaten, in de fysieke en institutionele zin. In een krappe tuin van een rijtjeswoning is er immers weinig ruimte voor groenbeleving als je er ook je auto, de fietsen, de was, de tuinbank, de papiercontainer, GFT container, plastic- en huisvuilzakken moet neerzetten. Gemeenten en woningcorporaties kunnen bij nieuwe ruimtelijke ontwikkelingen voor geïnteresseerden grotere percelen realiseren, zoals vroeger bij arbeiderswoningen zoals in Tuindorp voor het aanleggen van een eigen moestuin.

Overgang eigen tuin / gemeenschappelijke tuin in Kersentuin, Leidsche Rijn (gemeente Utrecht).

De gemeente maakt veel meer gebruik van de relatief grote oppervlakte laagbouw en van groene overhoeken voor ideeën voor groen die buurtbewoners zelf willen realiseren. Net als in de Kersentuin in Leidsche Rijn kunnen bewoners zelf een deel van hun grond inbrengen en dit combineren met de publieke ruimte. In de ontwikkeling volgens de kijkrichting Beleefbare natuur ondersteunt Rotterdam-Zuid dergelijke initiatieven van harte.

Beleefbare natuur gaan zelfs zo ver dat sommige groepen zich onder condities de ruimte toe mogen eigen door er hekken omheen te plaatsen. 'Gated communities' worden op deze wijze op een positieve manier vormgegeven. Daarbij wordt onderscheid tussen gemeenschappelijke leef- en belevingswerelden van lokale bewoners/groepen en openbare ruimte gemaakt. Men kan dan extra ruimte bieden waar en voor wie het nodig is. Dit is verwerkt in nieuwe ontwerpstandaarden. Voor flat- en rijtjeswoningen worden maatoplossingen uitgewerkt die de nieuwe omgang met natuur en de scheiding of juist combinatie van privaat en gezamenlijk groen regelen. Alleen voor hoogstedelijke stadsparken en architectonisch groen staat de gemeente nog aan de lat.

Beleefbaarheid en identiteitsgevoel passen bij elkaar. Levensloopbestendig wonen zorgt dat mensen de wijk en geschiedenis goed leren kennen en zich ermee verbonden en verantwoordelijk voor voelen. Men wil er niet meer zo snel mogelijk weg. De gemeente werkt met deze bewoners en lokale ondernemers en nauwelijks meer met projectontwikkelaars.

Beleefbare natuur over dertig jaar

Michel van 13:

"We hebben een brede sloot voor onze flat die bij regen flink vol staat. Ik mag er in vissen, dat heeft mijn oom die verderop woont me geleerd. De buurman zegt dat we wel samen het water schoon moeten houden omdat de vissen anders dood gaan. Hij is steward voor het water in de wijk, dat heeft hij op school geleerd en ook van die mevrouw van de gemeente. Zij komt vaak praten met mensen in de buurt. De buurman woont al heel lang in de wijk en kent de rotzakken die soms afval in de sloot gooien. Hij heeft wel eens ruzie met ze, maar als ze 's avonds voor de deur zitten te chillen maken ze het weer goed. Soms gaat het wel fout en dan komt de politie. Laatst had een jongen de afgelopen olie uit zijn scooter in de sloot gegooit. Hij heeft een boete gekregen. Nu houden we hem allemaal in de gaten. Als ik een vis vang eten we hem op. Mijn tante uit Suriname kan er lekkere stoofpot van koken. Als ik veel vang verkoopt ze de stoofpot in haar toko."

De wijkwerker, die zelf ook in de wijk woont:

"Op plekken bevindt zich een gated community waarin de eigen groep haar eigen waarden handhaaft en er ruimte is voor eigen identiteit. Niet de sociaaleconomisch sterken maar de sociaaleconomisch zwakkeren maken de dienst uit in de wijk. De huizen zijn voor de rijken te klein. En huisjesmelkers zijn er niet meer, die zijn door de nieuwe Omgevingswet ontmoedigd."

In de plantsoenen staan soms tuinkabouters en rozen. Rommelige struiken zijn vervangen door fruitbomen die elke zomer veel fruit leveren waar de jeugd van kan eten. Zij hebben op school geleerd welke vruchten en planten je kunt oogsten, eten en bewaren voor de winter. Er is een nieuw vak voor ingevoerd op de basisschool."

Sommige bewoners hebben een grote tuin doordat ze het plantsoen erbij mochten trekken van de gemeente. Zij hebben er fruitbomen geplant. Turkse en Marokkaanse bewoners hebben vijgen geplant. De Surinamer op de hoek die ook een toko heeft, heeft een kasje in de tuin waarin hij kouseband en paprika verbouwt. Vanuit de flat gooiden ze weleens afval in zijn tuin, maar sinds ze bij hem in de toko eten kwamen kopen doen ze dat niet meer. Soms moet de wijkopbouwwerker met deze flatbewoners gaan praten en dat helpt."

De mensen gaan meer met elkaar om dan vroeger. Er is minder ledigheid, veel mensen zijn in de eigen wijk aan het werk en kunnen met minder geld rondkomen want er is meer informele economie, minder woonwerkverkeer en minder stress."

De gemeenteambtenaren weten wie er een goede bijdrage levert aan de sfeer, aan het groen en het water in de wijk. Zij hebben hun wijkkantoortje in de buurt en zijn veel buiten te vinden. Ze dragen hun groene kennis over aan wie het maar horen wil en regelen bij de centrale stad en de deelgemeente wat er nodig is. De sociale index voor hun buurt laat zien hoe ze het afgelopen jaar voortgang hebben geboekt. Ze worden goed betaald omdat ze een zware baan hebben en veel problemen oplossen. Communiceren, kennis overdragen en bemiddelen is hun rol. Ze zijn dan ook geselecteerd op hun betrouwbaarheid, het nakomen van afspraken en hun bemiddeling- en communicatievaardigheden. Ze zijn trots op hun werk en de centrale stad neemt hun adviezen serieus.

De ruimtelijke opzet van de wijken biedt plaats aan watergangen met goede waterkwaliteit om te zwemmen en te vissen, flauwe oevers, zitgelegenheid, schone grond voor volkstuinen dichtbij en in het zicht van de woningen, omheind, en met de sleutelhouder vlakbij.

Koopwoningen zijn wat kleiner, met tuinen die voldoende groot zijn om groenten te verbouwen voor wie dat wil. Parkeerplaatsen zijn zo geplaatst dat je vanuit je huis je mooie auto kunt zien, maar tussen het huis en het groen komt geen gemotoriseerd verkeer. Veel mensen hebben geen auto meer nodig want ze hebben hun werk en familie in de wijk en voor de rest kunnen ze het met het goede openbare vervoer af. Kleine kinderen kunnen veilig buiten spelen, in het zicht.”

5.2.3 Governance van beleefbaarheid in Rotterdam-Zuid

Om tot bovenbeschreven situatie te komen gaan de lokale overheid en de lokaal actieve overheid zwaar inzetten op initiatieven en wensen van de burgers. Diverse lokale organisaties scharen zich daarachter. Ook de scholen sluiten zich aan. Waar de overheid die ruimte niet biedt, eisen mensen die ruimte zelf op, zoals in de initiatieven ‘eitje stad’ gebeurt of zoals de volkstuinder die zelf wel de greppel graaft om zijn moestuintje te draineren wanneer de gemeente eerst nog in overleg moet met het Waterschap.

In een open procesbenadering haken lokale actoren aan op de sociale potenties die in de wijken aanwezig zijn. De overheid neemt daarbij een uitnodigende rol op zich en wordt niet langer ervaren als een vertragende overheid. Overheids- en adviesstructuren zorgen ervoor dat de groenbeelden niet meer worden gedomineerd door natuurprofessionals (zie o.a. Buizer, 2008). Er wordt tegengas gegeven tegen opsplitsing, specialisatie en het verlies van samenhang. Het systeem van de overheid en de professionele wereld zit de leefwereld niet langer in de weg maar staan in dienst van de leefwereld (vrij naar Habermas, zie Kunneman, 1983). Burgerinitiatieven worden positief benadert, denkend vanuit sociale potenties die in wijken aanwezig zijn. ‘Sociaaleconomisch zwak’ wordt niet meer gelijk gesteld aan ‘sociaal zwak’.

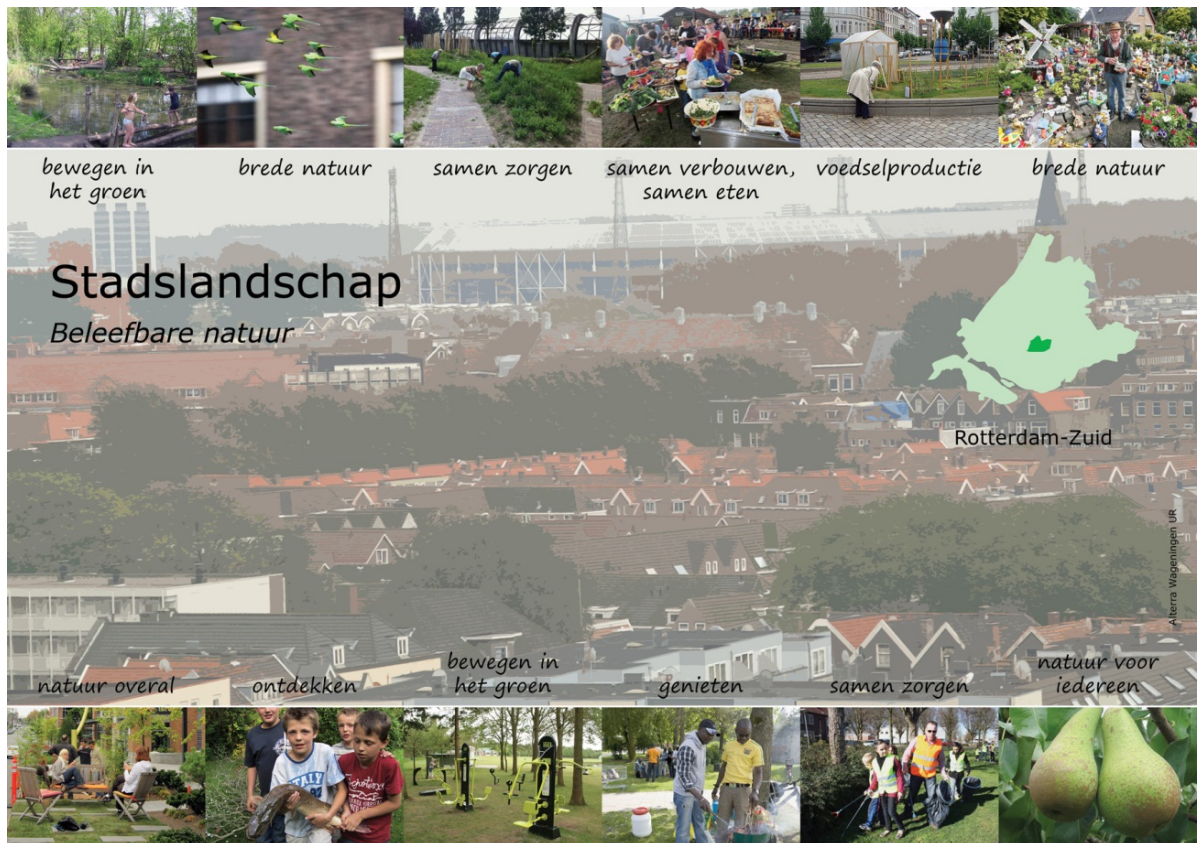
In het kader van een procesbenadering wordt kennis van buiten ingebracht als buurtbewoners daar behoefte aan hebben. De gemeente betaalt deze deskundigheid. Buurtwerkers zijn ingeschakeld die kunnen helpen als bewoners alleen of samen het groen in zijn nieuwe, door hen gekozen vorm willen beheren. Stadslandbouwkennis komt beschikbaar voor buurten die aan de voedselproductie willen werken. De GGD werkt mee aan een beter microklimaat in de stad door juist gebruik van groene gevels en buurtgroen bij flats en woning.

Gezondheidsstandaarden worden ingezet om de hoeveelheid groen aan te toetsen. Wetgeving verplicht bewoners om hun tuin en de stoep voor de woning of het eigen perceel op orde te houden, een verplichting die elders in Europa gangbaar is of door verzekeringsvoorwaarden wordt afgedwongen. Dit helpt mee om verloedering van buurten en dalende onroerend goed prijzen tegen te gaan.

Campagnes op internet, scholen en in de wijken promoten het nemen van verantwoordelijkheid en het aangaan van een gesprek.

De ontwikkeling van een overheid die meer ruimte biedt en minder blokkeert roept mogelijk spanning op met de verantwoordelijkheden van de overheid en met de lokale democratie (zie ook Aalbers en Eckerberg (2013)). Om uitwassen (zoals vervuiling, terroriseren van zwakkere gebruikers door sterkeren) te voorkomen zijn alternatieve sturingsmechanismen benut, zoals ondersteuning met kennis, grondbezit en -pacht, en herziening van wet- en regelgeving, in het bijzonder de Omgevingswet, en inrichtingsstandaarden. Hierbij wordt onderscheid gemaakt tussen groengebieden waar particulier initiatief wel en waar niet de ruimte krijgt.

Het zoeken naar de juiste combinatie van regulering (door wetten, regels en handhaving) en faciliteren van gewenste initiatieven en gedragingen is essentieel om de voordelen van een democratie en een goed georganiseerde samenleving willen behouden en tegelijkertijd beleefbare natuur vergaand mogelijk willen maken.

Impressie van Beleefbare natuur in een stadslandschap in Rotterdam-Zuid (zie ook losse bijlage).

5.3 Inpasbare natuur in Rotterdam-Zuid

5.3.1 Inpasbare natuur anno nu

Kenmerken van natuur en landschap

In Rotterdam-Zuid is relatief veel groen, maar vanuit het oogpunt van inpasbare natuur stelt dit maar weinig voor. Het groen dat er is, wordt niet economisch benut. Het is nauwelijks verbonden met economische activiteiten in dit stadsdeel. De onderstaande beelden geven voorbeelden van natuur die wel op de een of andere manier samenhangt met ondernemen.

Voorbeelden van de natuur die wel op een of andere manier samenhangt met ondernemen.

Huidig gebruik

Ondernemers vinden we in de woon- en winkelbuurten en in de parken, met name het Zuiderpark, dus in zowel de bebouwde als meer natuurlijke landschappen van Rotterdam-Zuid. Bedrijventerreinen vinden we bij de havens en boerderijen en tuinbouwkassen aan de zuidrand van Rotterdam-Zuid.

In en om het Zuiderpark is horeca aanwezig, zoals Landhuis de Oliphant, Parkrestaurant Meerzicht, Grand Café Koriander. Ook bij de Volkstuinverenigingen kan men volgens de gemeente (www.rotterdam.nl) en de Jachthut op het Zuiderpark een drankje of een hapje nuttigen. Uitbaters langs de Kromme Zandweg gebruiken de aanwezigheid en kwaliteiten van het Zuiderpark ('het mooie Zuiderpark', 'een omgeving waar de tijd heeft stilgestaan') als aanbeveling voor een bezoek aan hun bedrijf. In de 'chocolate-tuin' van tuincentrum 'De Molen' kan men de 'Charloisse Bol' nuttigen en de ambachtelijk gemaakte bonbons die 'al 60 jaar een begrip' zijn. Er wordt dus gebruik gemaakt van historie, park en tuin en ambachtelijkheid om de consument te trekken. Het Landhuis de Oliphant, een oude handelswoning uit 1591, is herbouwd in het Zuiderpark, toen deze elders in de stad voor uitbreidingen moest wijken. Men kan er 'buiten trouwen' of in de 'tuin vol muziek' genieten.

In de winkel- en woonbuurten van Rotterdam-Zuid rondom de kleine ondernemers (horeca, winkels) is er weinig groen dat gebruikt of gekoppeld wordt aan de bedrijfsvoering. Het lijkt – op basis van slechts drie interviews van ondernemers – dat deze ondernemers zich weinig bewust zijn van de rol die groen kan spelen om gebieden aantrekkelijk te maken om er te verblijven, mensen positief te stemmen en te verleiden tot het pakken van een terrasje of het doen van inkopen. De eigenaar van de horecazaak op de foto linksboven was al heel tevreden met de recente herinrichting en bestrating van de omgeving en had nog niet in overweging genomen om een terrasje in het groen te realiseren.

Plantenbakken troffen we vaak aan langs de doorgaande wandelroutes bij winkels en andere voorzieningen. Ook de begroeiing in een plantenbak is een vorm van natuur. De bak kan snel geplaatst en snel een aangekleed beeld te scheppen.

Uit gesprekken met ondernemers in Rotterdam-Zuid kwam naar voren dat de overheid als hinderlijk wordt ervaren en geen begrip heeft voor de situatie van ondernemers in achterstandsbuurten waar bedreigingen, geweld en vandalisme voorkomen. Dronkaards, zorg voor buurtbewoners met problemen, diefstal, vernieling en gedoe met de gemeente over reclameborden werden door twee van de drie ondernemers genoemd als problemen waarmee zij in de buurt te maken hadden. Tegelijkertijd lieten de ondernemers zien de marktkansen en hun sociale omgeving constructief te benaderen.

Deze gesprekken waren niet representatief voor de situatie in de wijk, maar komen wel overeen met het gangbare beeld van ondernemers die de overheid hinderlijk vinden met haar regels en bureaucratische houding.

Huidige interventies

De ondernemers in en om het Zuiderpark maken bewust gebruik van de groene omgeving en historie van het park, maar in de woon- en winkelbuurten en rondom de wegenknooppunten zien we niet dat de natuur wordt gebruikt in relatie tot ondernemen.

In Rotterdam-Zuid zijn veel grote interventiepogingen ondernomen om de wijk sociaaleconomisch te ontwikkelen. De meest recente is de kwaliteitssprong Rotterdam-Zuid, die ook in de vorige paragraaf over beleefbare natuur is genoemd. De activiteiten van de kwaliteitssprong zijn momenteel echter niet aan het economisch benutten van de natuur of het groen in de buurt gekoppeld.

Er zijn in Rotterdam-Zuid momenteel weinig interventies van overheidswege die zijn gericht op inpasbare natuur. De verplaatsing van het Landhuis de Oliphant, nu alweer 35 jaar geleden, naar het Zuiderpark was ongetwijfeld ingegeven door de gedachte dat de combinatie van historische gebouw met een groen park een aantrekkelijke combinatie waarmee men gebruikers naar het gebouw kan trekken. Inpasbare natuur *avant la lettre*.

5.3.2 Toekomst van Rotterdam-Zuid vanuit de kijkrichting Inpasbare natuur

In deze tijd van economische recessie die deels het gevolg is van globalisering kunnen alternatieve vormen van lokale economie rondom natuur extra belangrijk worden, waarbij natuur voor voedsel, water, energie, regulering van microklimaat en wateroverlast, ondersteuning, recreatie, ontspanning en ontdekking kan zorgen. Vanuit de kijkrichting Inpasbare natuur wordt dit een belangrijk uitgangspunt voor toekomstige ontwikkeling.

Het aanwezig groen kan veel meer worden benut als inpasbare natuur. Er is een aanzienlijke hoeveelheid aan openbaar groen in Rotterdam-Zuid in de vorm van grote parken zoals Zuiderpark, De Twee Heuvels en Varkenoord. Tussen de vele flats liggen ook ruime groenstroken, met een vaak anoniem karakter. Door vergunningsplichten te versoepelen of af te schaffen en delen van de groene gebieden te verpachten aan kleine ondernemers, burgers met ondernemersgeest die affiniteit hebben met het bewerken van de grond, kan bijvoorbeeld stadstuinbouw ruimte krijgen. Dit kan bijdragen aan werk en inkomen voor de kleine ondernemer, het geeft de omwonenden bovendien iets om naar te kijken. Het kan hen inzicht geven in natuurlijke processen: ontkiemen, groei, bloei, zaadontwikkeling... de kringloop van het leven.

Stadstuinbouw is een wenkend perspectief in de kijkrichting Inpasbare natuur. Vooral immigranten hebben nog een nauwe relatie met het boerenleven en het bebouwen van grond. Eerder onderzoek onder immigrantenvrouwen in Deelgemeente Noord en in Amsterdam Osdorp toonde dat een deel van de vrouwelijke immigranten graag in een moestuin wil werken en de oudere kinderen op een productieve manier de tijd wil laten doorbrengen (Aalbers *et al.*, 2005). Maar ook onder autochtone Nederlanders, ook in de stad, zelfs op het balkon worden moestuinen gehouden. In Engeland zijn de 'square foot' gardens zelfs een hype. Op het kleine stukje grond of zelf in een bak op het balkon je eigen groenten verbouwen. Guerilla-gardening, zoals in Todmorden in Engeland, is aanstekelijk gebleken: voor het politiebureau, in de achtertuin of beneden bij de flat plant men groenten die iedereen mag oogsten. Ondernemers zullen natuurlijk zelf willen oogsten om hun tijd en investeringen terug te verdienen door verkoop of eigen consumptie.

De gemeente heeft tuinbouwkundigen in dienst die de nieuwe stadsboeren adviseren en een rondgang langs de gebieden maken om de vinger aan de pols te houden en plaagbestrijding te controleren, vanwege de gezondheidsrisico's voor de ondernemers zelf, de omwonenden en consumenten. Op internet kun je ook veel teeltadviezen vinden. Gezamenlijke inkoop en verkoop wordt gestimuleerd, en een stadsboerencoöperatie biedt voordelen.

De ontwikkeling van Rotterdam-Zuid als stadstuinbouwgebied heeft een brede uitstraling. Voor patiënten van gezondheids- en zorginstellingen is het een verademing dat ze onder begeleiding naar deze moestuinen kunnen en kunnen helpen bij het bewerken, zaaien, oogsten en verwerken van de producten. Nieuwe lokale economie kan zich ontwikkelen. De streekeigen producten worden gretig afgenomen in de buurtwinkels. De overheid legt de boeren geen belastingen op, ze zorgen immers voor voedsel, gezondheid, werk en op een duurzame manier.

Niet al het groen in Rotterdam-Zuid wordt ingezet voor stadstuinbouw. Geprivatiseerde dienstverlenende instellingen huren niet alleen een gebouw van de gemeente maar dragen de plicht om de groene buitenruimte ook te beheren in overleg met de gemeente. Daardoor ontstaan nieuwe initiatieven omdat sommige bedrijven heel goed de marktwaarde van de buitenruimte weten aan te boren of dit juist uitbesteden aan anderen die dit kunnen. Bedrijven voor wie de buitenruimte geen waarde heeft zitten in gestapelde bedrijventerreinen. Hiermee wordt veel grond uitgespaard die nu gebruikt wordt voor stadslandbouw, bossen en nieuwe woningen in het groen voor hogere inkomensgroepen. Dit kan zelfs leiden tot een 'Lombok-effect' naar de Utrechtse wijk die door import van met name jonge goedverdienende professionals is getransformeerd tot een succesvolle multiculturele wijk. Dit soort inwoners betaalt of zorgt zelf voor het openbaar groen en eigen tuinen. Ze huren hoveniers in die het groen bijhouden. Daardoor ontstaat extra werkgelegenheid en ligt het private groen er overal netjes bij.

Inpasbare natuur over dertig jaar

De ondernemer:

“Op het pleintje rondom mijn sleutelbar maak ik de dienst uit. Ik mag nu mijn reclameborden op straat zetten. Nu rijden de mensen wat langzamer en kunnen ze goed zien dat we ook limonade verkopen. Die maken mijn dochters van de rode bessen die langs de weg staan. De gemeente komt alleen nog als ik ze vraag. Eerst zeurden ze steeds over mijn bord. Twee keer hebben een paar jongens ze stuk getrapt, en dan had ik een nieuwe en kwam de gemeente weer zeuren dat het te groot was en te ver op straat stond. Nu vinden ze het goed, want het is een lastige plek om mijn bedrijfje te runnen en een goede omzet te halen. Dit jaar hoef ik ook minder omzetbelasting te betalen. Dat heeft de gemeente geregeld bij de belastingdienst. Ik doe niks dat niet mag, ik houd hier buiten de boel schoon. Nu word ik geholpen door een jongen die net uit de bak komt. Zo houd ik die van de straat. Zijn moeder is er blij mee dat ik dat doe. Gisteren had ze nog baklava voor me gebracht. Die heb ik meteen verkocht bij de limonade. Het ziet er buiten mooi uit. Die boom heb ik flink gesnoeid, nu heb ik schaduw als het heet is, maar minder blad in de herfst. Ik was het helemaal zat, al dat blad. Als ik gesnoeid heb, komt de gemeente het ophalen. Ik bel dan mijn mannetje daar, en laat ze komen.. “

De stadstuinder:

“Ik heb een hele grote moestuin. Niemand mag erin komen, want anders pikken ze mijn groenten. Ze kunnen ze kopen, op de markt hier in de wijk, op woensdag en op zaterdag. We eten een deel van de groenten ook zelf op, maar het grootste deel verkopen we. De achterbuurman koopt weleens groenten van me want hij heeft een eetkraampje op de zaterdagmarkt. Hij zit in de bijstand maar moet bijverdienen, want van de bijstand kon je vroeger wel leven, maar nu niet meer.

Ik vind het gaaf dat heel Fijenoord van mijn boontjes eet. Ik zorg wel dat ze er mooi uitzien, anders krijg ik gezeur aan mijn hoofd van de klanten op de markt. Spuiten doe ik wel, maar dan overleg ik eerst met de landbouwvoorlichter van de stad. Vroeger hoorde je nog weleens van gevaarlijke bestrijdingsmiddelen, maar dat linke spul is er niet meer. Als daar iets fout mee ging was je nog niet jarig. Trouwens, bio-boontjes verkopen beter.

Vroeger was dit een grasveld. De bomen van het park zijn weggehaald vanwege de schaduw. Die zijn verkocht aan een timmerman die er meubels en kisten van heeft gemaakt. Nu zijn er ergens anders in de wijk nieuwe houtbossen geplant, inmiddels zijn ze daar ook alweer begonnen met kappen. De meubels die de timmerman ervan maakt zijn mij te duur, maar de kisten gebruik ik om de groenten in naar de markt te brengen. Als

lokale-kringloop ondernemer hoef ik geen omzetbelasting te betalen, want we vervuilen niet, onze boontjes reizen niet de halve wereld over en mijn personeel komt ook uit de buurt. Omdat we best duurzaam zijn, hoeven we minder aan de overheid te betalen.

Er zijn nu ook veel meer bossen in de wijk dan vroeger, zeker vijftig hectare. Die worden wel elke twintig jaar gekapt en gebruikt voor de wijkverwarming. Het is steeds een groot spektakel als er gekapt wordt. De hele buurt komt dan kijken. Het drukt de verwarmingskosten voor de mensen. Ze kappen de bossen in fases, zodat de vogels en andere beestjes de kans hebben om naar een ander bosje te verhuizen. Veel van het groen is verpacht aan bosbouwers. Er is geen buurt waar de kinderen zo goed in bomen kunnen klimmen als hier. Ze halen soms wel wat rottigheid uit, maar in zo'n bos kan het niet veel kwaad. De jeugd gaat met school vaak op werkkamp in de bossen hier, dat hebben ze van kleins af aan gedaan. De meesten vinden dat leuk. Ze komen er tot rust. Vooral in de zomer, als het heet wordt, gaan ze graag het bos in. De boswachter heeft ook een blokhut waar je drinken en snoep kunt kopen. Toevallig staat mijn nicht daar achter de kassa als ze geen school heeft.”

5.3.3 Governance van inpasbaarheid

Over belangen en rechten denkt men anders dan anno 2013. Alternatieve vormen in de lokale economie krijgen van de lokale overheid alle ruimte en ondersteuning, tenzij ze aantoonbare bedreigingen vormen voor zwaarwegende gemeenschappelijke of privaatrechtelijke belangen. Er is minder ruimtelijke sturing: volksgezondheid wordt leidend in de zorg voor een gezonde leefomgeving en ondernemen zonder vervuiling. Bedrijven die het milieu zwaar belasten verspelen hun goodwill en rechten. Ruimtelijk beleid beperkt zich tot een zeer beperkt aantal gemengde bestemmingen.

Door een **specifiek lokaal stimuleringsbeleid** met financiële injecties worden gebieden weer aantrekkelijk gemaakt als vestigingsplaats voor bedrijven. Dit gebeurt deels door het geven van premies aan bedrijven en deel door het verbeteren van de infrastructuur.

De gemeente ondersteunt bedrijven die een stuk natuur beheren door advieskosten te subsidiëren. Ze heeft milieu en landbouwvoorlichters in dienst die praktisch geschoold zijn en uitstekend communiceren en de bedrijven ook adviseren.

Ook verpacht de gemeente grote delen van het wijkgroen aan ondernemers die in de stad willen boeren. Deze pachters zijn dan wel verplicht de grond en de paden te onderhouden.

De regels voor de omgeving van hun eigen winkelnering kunnen ondernemers zelf formuleren in overleg met het **wijkbureau** waarbij de gemeente rekening houdt met de lokale omstandigheden, vandalisme, beperkte winstmarges én het al dan niet sociale en milieuvriendelijke imago van de ondernemer. Er wordt geen tijd verspild aan lokale politiek maar gezorgd dat ondernemers goed bediend worden. De deelgemeenten zijn inmiddels opgeheven.

Ondernemers kunnen sowieso altijd bellen naar hun contactpersoon bij het wijkbureau van de gemeente, die kent de wegen in de gemeentelijke bureaucratie en helpt hen als er problemen zijn in de buurt of als de voedsel- en warenautoriteit of een andere overheidsdienst eens moeilijk doet. De gemeente vindt het heel belangrijk dat de kleine ondernemers in de buurt blijven en een oogje mee in het zeil houden. De gemeente adviseert bij van alles en nog wat: hoe je gezond eten bereidt, hoe je de buurt schoon kunt houden, hoe je de begonia's moet planten, de bomen snoeit, bij wie je veilig kunt melden wanneer er iemand over de schreef gaat of als je zorgen hebt.

Er is ruimte voor **gedifferentieerde milieu- en gezondheidsnormen**. Andere standaarden dan in rijkere buurten worden gehanteerd, standaarden die ruimte laten voor lokale invulling en daarmee verschillen tussen buurten. Daarmee wordt ook de lokale identiteit sterker en krijgen cultuurverschillen de ruimte.

Gedifferentieerd economisch beleid is ook ingezet. Achterstandsgebieden hebben een flinke discussie gevoerd met de Europese Commissie en de WTO. Bij wijze van experiment is de verplichting tot internationaal aanbesteden afgeschaft in deze gebieden. Ook staatssteun voor bedrijven mag is toegestaan. De omzetbelasting wordt niet geheven wanneer bedrijven de lokale economie en natuur ten goede komen. Verandert dit, misbruiken ondernemers de rechten, dan wordt er wel omzetbelasting geheven, maar deze wordt teruggepompt in de wijk voor omgevingsmaatregelen.

Impressie van Inpasbare natuur in een stadslandschap in Rotterdam-Zuid (zie ook losse bijlage).

6 Over de hamer en de kast

Dit hoofdstuk geeft de conclusies en een reflectie op het voorgaande. De uitwerking van de twee kijkrichtingen Beleefbare en Inpasbare natuur voor drie studiegebieden leidt tot twee soorten conclusies. Enerzijds conclusies over de kijkrichtingen als gereedschap, hier metaforisch weergegeven als hamer, en anderzijds tot conclusies over beleefbare en inpasbare natuur zelf, oftewel de kast waarvoor de hamer is gebruikt. Dit hoofdstuk reflecteert op beide aspecten, en gaat daarbij eerst in op beleefbare en inpasbare natuur en vervolgens op de kijkrichtingen als methode. De conclusies over de kijkrichtingen volgen het eerder gebruikte stramen: opvattingen, functies, gebruik en governance.

6.1 Beleefbare natuur

Opvattingen over natuur en landschap

De opvattingen over beleefbare natuur die in de drie studiegebieden zijn gebruikt, komen uit de Natuurverkenning. Die vormde het uitgangspunt. De gehanteerde methodiek impliceert dat er geen nieuwe natuuropvattingen zijn ontwikkeld over beleefbare (of inpasbare) natuur. Uitgaande hiervan vielen ons toch twee dingen op die te maken hebben met de opvatting over natuur en landschap in de kijkrichting Beleefbare natuur.

Ten eerste viel in de gesprekken die we hebben gevoerd op dat de natuuropvatting van de kijkrichting Beleefbare natuur doorgaans heel goed aansluit bij de opvattingen van mensen in de studiegebieden. Het is vermoedelijk het breedst gesteunde natuurbeeld¹.

Ten tweede viel ons al werkend aan de studiegebieden op dat de natuuropvatting van de kijkrichting Beleefbare natuur twee kanten heeft: enerzijds de brede opvatting van natuur als groene omgeving, en anderzijds de spectaculaire natuur (waaronder de 'big five') of de aaibare natuur.

Functies van natuur en landschap

In het verlengde van het voorgaande bleek het redelijk eenvoudig om invulling te geven aan de toekomstige ontwikkeling van de functies van natuur en landschap over dertig jaar. De natuurfuncties in deze kijkrichting variëren binnen het volgende spectrum: het bieden van een gezellige of uitdagende omgeving in het algemeen; tot het bieden van rust en ruimte; het bieden van mogelijkheden tot bekijken en genieten van aansprekende planten- en diersoorten. Het gaat dan om soorten die 'fleuren, fladderen of vliegen'. Het kan ook om spectaculaire soorten gaan, waaronder het edelhert; de term 'big five' wordt ook in Nederland steeds vaker gebruikt.

Bij de concretisering kwam naar voren dat natuur naast genieten ook gevoelens van onlust of angst kan opwekken. De plotselinge confrontatie met de geur van een rottend kadaver van een edelhert in de Oostvaardersplassen bijvoorbeeld of het kwijtraken van de route in de dichte mist. Dit roept de vraag op wat beleefbaarheid eigenlijk is. In de Natuurverkenning wordt dit toegelicht in termen van genieten van de natuur. Genieten neigt naar een invulling die vooral oog heeft voor het 'consumeren' van positieve tot ontspanning leidende ervaringen, maar beleven heeft betrekking op alle zintuiglijke waarnemingen (horen, zien, ruiken, proeven, voelen).

¹ Dit waren gebiedsinformanten; we hebben in het kader van dit project geen belevingsonderzoek gedaan.

Natuurbeleving spreekt hier de diepere gronden van het bestaan aan. Het gegeven dat natuurbeleving meer is dan genieten, kan trouwens ook bij inpasbare natuur een rol spelen, bijvoorbeeld bij een uitwerking van inpasbare natuur in de vorm van natuurbegraven.

Gebruik van natuur en landschap

Met betrekking tot het gebruik van natuur en landschap kwam bij de uitwerking de vraag op naar de doelgroepen voor landschapsbeleving. Gaat het om de beleefbaarheid voor de bevolking uit het betreffende gebied, of om beleefbaarheid voor bezoekers van elders, binnen dan wel buiten Nederland? Beide passen goed in de kijkrichting Beleefbare natuur. Het gaat vanuit de kijkrichting gezien natuurlijk om beide. Maar bij de uitwerking ontstaan er toch accentverschillen. Beleefbaarheid voor bezoekers vraagt om voorzieningen en infrastructuur, terwijl beleefbaarheid voor bewoners veel meer gaat om het gevoel dat de natuur je achtertuin is. Dan kunnen bezoekers en op hen gerichte voorzieningen juist ongewenst zijn. Vooralsnog hebben we in de uitwerkingen van de kijkrichting niet exclusief gekozen voor één van beide. De uitwerking voor Rotterdam-Zuid is meer gericht op de beleefbaarheid voor de bewoners en die in de Oostvaardersplassen vanzelfsprekend op bezoekers van elders. Voor de Drentse Hondsrug is een combinatie gezocht.

Governance van beleefbaarheid: 'old public management'

De arrangementen die zijn voorgesteld voor de governance van beleefbaarheid zijn in het algemeen gezocht in collectieve acties waaraan meerdere partijen meedoen, zonder een sterke en trekkende rol van de overheid. Dit soort acties representeren een manier van denken die goed past bij de kijkrichting Beleefbare natuur. In het algemeen wordt de beleefbaarheid van iets namelijk positiever als je er zelf aan meewerkt, zie bijvoorbeeld ook de literatuur over het *Sick Building Syndrome* of het recente onderzoek van Vasco Lub (2013). De onderzoeker pleit voor een perspectiefwisseling in aandachtswijken. De keuze voor dit soort acties zijn deels ingegeven vanuit de Natuurverkenning zelf, hoewel daarin geen aandacht is voor deze principiële en analogische relatie tussen deze natuuropvatting en governance-opvatting.

In de Natuurverkenning wordt aangegeven dat de overheidsuitgaven bij de kijkrichting Beleefbare natuur hoog zullen zijn. Het is echter goed denkbaar dat hier gekozen uitwerkingen waarbij bewoners initiatieven nemen en dragen, de kosten lager zijn. Uit de literatuur over zelforganisatie en zelfbeheer door burgers komt naar voren dat burgers en ondernemers soms heel goed in staat zijn om maatschappelijk initiatieven te ontplooiën tegen lagere kosten of meer resultaat te behalen tegen gelijkblijvende kosten. Daar zijn goede voorbeelden van. De inwoners van de wijk EVA-Lanxmeer in Culemborg hebben het beheer van het openbaar groen in eigen hand. Dit leidt bij gelijk gebleven kosten tot een type groen dat goed aansluit bij de wensen van de bewoners. De diversiteit (ecologische waarde) van het groen is hoger, door het zelfbeheer is de sociale cohesie groter en is het gevoel van veiligheid in de wijk is beduidend groter dan in vergelijkbare wijken in Culemborg (Kruit *et al.*, 2011). Onderzoek in Utrecht toont vergelijkbare resultaten (Aalbers *et al.*, 2002). Ook onderzoek in de wijk Uggledal in Gotenburg laat zien dat de plankwaliteit van wijkontwikkeling op een hoger niveau komt door lokale bewoners initiatieven (Lundgren-Alm, 2002).

Ieder governance-idee voor beleefbare natuur doet impliciet een beroep op in de maatschappij levende clusters van opvattingen, interpretaties, beoordelingskaders en visies, vaak discoursen genoemd (Tabel 6.1). In de gepresenteerde ideeën voor beleefbare natuur worden brede en esthetische natuurbeelden gekoppeld aan de gedachte dat natuur ook een rol speelt (moet spelen) in het dagelijks leven en ieders opvoeding. Dit is in het algemeen een krachtig idee dat lokale coalities ondersteunt. Tabel 6.1 laat zien dat interventies voor beleefbare natuur in alle studiegebieden beginnen bij een iconisch idee dat ook een eigen uitdrukking krijgt. De film van de Oostvaardersplassen is daar het beste voorbeeld van.

Tabel 6.1: Interventies Beleefbare natuur

	Typering van de interventie	Opvattingen	Actoren en coalities	Financiën	Regels
Hondsrug	Het Drentse verhaal creëren Gedeeld ontwikkelingsprincipe	Oogmerk is om verschillende opvattingen op één lijn te krijgen. Er zijn al pogingen gedaan, maar deze blijken niet echt te werken als overkoepelend kader.	Zoveel mogelijk actoren: overheden, semi-publieke organen, ondernemers, politici, bewoners. Het algemeen verhaal helpt initiatiefnemers op allerlei terreinen hun eigen actie te plaatsen.	Veel nadruk op dit aspect doet de kans dat het lukt afnemen.	Wordt buiten bestaande formele regels om afgesproken. Refereert aan informele regels met betrekking tot het Drents eigene.
	Stimuleringsfonds	Geld met geld maken.	Overheden en private initiatiefnemers	Revolving fund???	Degenen die in het fonds storten, zullen hun eigen regels op die van het fonds moeten afstemmen
Oostvaarders- plassen	Kwaliteitscommissie (welstandscommissie nieuwe stijl)	Gedeelde verantwoordelijkheid voor Drenthe	Gemeenten, provincie, organisatie en burgers maken deel uit van deze commissie	Overheid financiert	Ingesteld in gemeentelijke verordeningen.
	Film: realiseert virtuele beleving van het gebied, creëert 'Serengeti-beeld' van gebied	De natuur in gebied is van wereldformaat. Je moet dit gebied bezocht hebben.	Groot aantal partijen die willen (mee)financieren en een creatieve filmer die het wil maken.	Wordt gedistribueerd via normale commerciële middelen. Crowdfunding past goed bij het verdienmodel van beleefbare natuur.	N.v.t.
	Nationale schoolreisje	Oostvaardersplassen als nationaal erfgoed	Rijksoverheid en gemeenten in hele land	Schoolbudgetten	N.v.t.
	Recreatieve zoning	Iedereen moet van alle delen kunnen genieten. Alles mag tenzij.	De eigenaar SBB samen met rijk en provincies	N.v.t.	Zoneringsplan is gekoppeld aan regels voor toegankelijkheid en gebruik
	Inrichting van recreatie/natuurgebieden waar meer mag kan dan in huidige kerngebied.	Beleving in kerngebied blijft maximaal als grootste druk wordt afgeleid.	Overheden, organisaties	Bestaande budgetten voor nieuwe natuur	Zeer flexibel omgevingsplan, open voor veel initiatieven.
	Ecolodge	Iedereen moet kunnen meedoen. Ervaren van de natuur is hoofddoel.	Publiek-private ingevuld	Private financiering	Interne beleidsregels van beheerder worden verruimd om dit mogelijk te maken
Rotterdam-Zuid	Leefwereld centraal	Tegengas tegen van buitenaf opgelegde beelden	Vele actoren participeren	Mogelijk zelfs goedkoper dan allerlei subsidies	Terughoudendheid met regels
	Burgergroepen die zelf groen gebruiken en onderhouden	Groen wordt positief beleefd als je er zelf actief mee bezig bent.	Bewoners, gefaciliteerd door enkele buurtambtenaren. Ziekenhuis, scholen en sportverenigingen worden betrokken bij facilitering.	Bewoners financieren deel zelf, deel wordt beschikbaar gesteld door overheid	Sturing via regels wordt zoveel mogelijk losgelaten. Meer mogelijkheden om deelgebieden uit de openbaarheid te halen.
	Stadstuinbouw	Stadslandbouw is integraal onderdeel van wijkontwikkeling.	Open voor initiatiefnemers van buiten samen met buurtbewoners. Scholen en buurtverenigingen doen mee.	Gemeente stelt grond en gereedschap ter beschikking	Parken en groenstroken krijgen andere bestemming of andere invulling
	Levensloopbestendig wonen	Gemeenschapsvorming door mensen van alle leeftijden aan de buurt te binden.	Overheden, woningbouwcoöperaties	Financiering experimenten	Nieuw soort menging van vrijlaten en verplichten. Verplichten meer op proces, vrijlaten op resultaat. 'Old public management.'

Een idee dat vaak opkomt in het kader van beleefbare natuur is de vorming van gebiedsfonds. Een gebiedsfonds is een samenwerkingsverband tussen partijen die samen gebiedsdoelstellingen willen realiseren. In het fonds komen publieke en private geldstromen samen. Belangrijke succesfactoren zijn: draagvlak bij bestuurders, stakeholders en de mensen die het gebied bewonen en gebruiken; voldoende omvang van het fonds, passend bij de ambities; een goede organisatie die het fonds trekt en organiseert. Het fonds kan eventueel worden opgezet in combinatie met een streekrekening. In dat geval wordt een basis aan middelen op een spaarrekening gezet en worden projecten uit de rente betaald. Een andere publieke mogelijkheid om het gebiedsfonds te vullen is om een kleine bijdrage per inwoners te vragen aan gemeenten die niet in het gebied zelf liggen, maar waarvan de inwoners het gebied zelf wel intensief gebruiken.

De uitwerkingen gericht op diverse vormen van collectieve actie, die wij hebben gekoppeld aan beleefbare natuur, zijn doorgaans niet nieuw. Naast de hier genoemde voorbeelden, komt men in verschillende andere studies, voorstellen en adviezen vergelijkbare uitwerkingen tegen. Het zijn uitwerkingen die doorgaans heel aantrekkelijk lijken ("bottom-up tot een gezamenlijke visie komen"), en in bepaalde situaties goed werken, maar nog lang geen gemeengoed zijn en in de praktijk vaak moeilijk te realiseren. Dit laatste geldt niet alleen voor Nederland, maar is in de internationale planningsliteratuur een veel geconstateerd verschijnsel (zie bijv. Hillier, 2003). De acties die wij in de uitwerkingen hebben genoemd, maken kans als ze aansluiten bij een echte probleembeleving bij betrokkenen, een oprechte open houding van de overheid, bereidheid om in gesprek te gaan en leiderschap bij alle betrokken groepen. Een op beheersing gerichte overheidsopstelling past hier niet bij.

Dit roept wel een spanning op met inhoudelijke doelen, zoals natuurkwaliteit en biodiversiteit. Binnen deze kijkrichting is dit echter per definitie geen probleem, omdat deze uitgaat van natuuropvatting die niet is gericht op doelen zoals biodiversiteit.

6.2 Inpasbare natuur

Opvattingen over natuur en landschap

Ook voor inpasbare natuur geldt, net als bij beleefbare natuur, dat de natuuropvatting van de kijkrichting als uitgangspunt is gebruikt en dus niet is aangepast in de uitwerking. Bij de uitwerking kwam wel een vraag op die we niet verder hebben geproblematiseerd. Verondersteld wordt dat de natuur aardig wat inpasbaarheid 'kan hebben'. Misschien verandert de soortensamenstelling en wordt de natuur wat gewoner, maar er blijft altijd wel iets over. Maar is dat zo? Wordt bij bepaalde vormen van inpasbaarheid niet een te zwaar beroep gedaan op de veerkracht van de natuur? Wij kunnen de vraag vanuit dit project alleen stellen en niet beantwoorden, maar kan deze kijkrichting leiden tot het overschrijden van bepaalde 'tipping points' die, als ze zijn bereikt, tot een onontkoombare negatieve spiraal leiden?

Functies van natuur en landschap

De uitwerking leerde dat veel van de potentiële functies van natuur en landschap nog niet worden benut (Tabel 6.2). Dit geldt zowel voor landelijk als het stedelijk gebied. De oorzaak van de onderbenutting van potentiële ecosysteemdiensten verschilt van gebied tot gebied. In het gemengde landschap van de Hondsrug is het de wet van de remmende voorsprong, in het natuurgebied van de Oostvaardersplassen een expliciete keuze voor een ander soort natuur en in het stedelijke landschap van Rotterdam-Zuid voor één deel het gevolg van afwegingen en keuzes tijdens de bouw van de wijken (Jansen, *et al.*, 2004) en voor een ander deel het gevolg van sociale veranderingen in de laatste decennia van de vorige eeuw. Het frappante is dat er in Rotterdam-Zuid wel behoorlijk wat groene ruimte aanwezig is. Wat dit betreft is Rotterdam-Zuid exemplarisch voor de situatie in veel andere uitbreidingswijken van grotere en middelgrote steden.

Tabel 6.2: Interventies Inpasbare natuur

	Typering van de interventie	Opvattingen	Actoren en coalities	Financien	Regels en beleid
Hondsrug	Gebiedsgericht concessiesysteem	Ondernemers ruimte geven voor eigen invullingen	Overheid en ondernemers	Concessie levert geld op dat kan worden ingezet in gebied	Goede juridische vormgeving nodig.
	Nationaal landschap Drentse Aa exploiteren in samen met of door Dierentuin Emmen	Succesvolle onderneming uit dezelfde branche kan ook heel goed een natuurgebied exploiteren	Overheid en dierentuin en eventueel anderen zetten een nieuwe onderneming op	Publiek – privaat. Overheid zet huidige budgetten in.	Beleid nationale landschappen aangepast
	Actief anti-verloederingsbeleid	Overheid blijft wel een eigen verantwoordelijkheid houden, die is vooral gericht op correctie van uitwassen	Overheid, nieuwe rol Dienst Landelijk Gebied	Opkopen en omvorming levert nieuwe inkomsten	Nieuw actief provinciaal kwaliteitsbeleid
	Volgende zonerings in de RO	Omgevingsbeleid dient flexibel te zijn	Overheid	N.v.t.	Nieuwe mentaliteit in het omgaan met RO
Oostvaarders- plassen	Infrastructuur aanpassing: 'fast en slow lanes'. Veel mogelijkheden voor 'bermontwikkeling'	Infrastructuur blijft verantwoordelijkheid van overheid als schepper van randvoorwaarden	Rijkswaterstaat, provincie en particulieren	Publiek - privaat gefinancierd.	Nieuwe bestemming rond infra
	Bepalen van dynamisch grens aan gebruik van gebied: zonder vaste geen normering maar door commissie	Beheer moet flexibel zijn.	Alle betrokken partijen bepalen samen de mate en invulling van het principe flexibiliteit	N.v.t.	Vaste normering bewust losgelaten
	Bewonersvereniging Natuurwonen	Particuliere belangen in de buurt organiseren zich voor de natuur, vanuit grote betrokkenheid	Betrokken bewoners en particulieren	N.v.t.	N.v.t.
Rotterdam- Zuid	Inrichting en exploitatie Concessiesysteem voor ontwikkelen. Particulier opdrachtgeverschap	Overheid schept randvoorwaarden. Particulieren vullen dit in.	Geïnteresseerde ondernemers	Particuliere financiering	Vele experimenten zijn nodig zijn om dit goed in te vullen
	Deregulering: meer invloed op regels door ondernemers zelf, verschillen binnen Rotterdam zijn mogelijk	Regels moeten niet beperken, maar ondersteunen Verschillen worden positief gewaardeerd.	Overheid	N.v.t.	Fundamentele aanpassing
	Zeer lokaal stimuleringsbeleid: startsubsidies	Steun in de rug beperken tot opstart	Overheid in samenspraak met scholen en woningbouw-coöperaties	Krachtwijkenbeleid wordt doorgezet.	N.v.t.
	Verpachten van wijkgroen aan ondernemers	Aansluiting groen op economische ontwikkeling.	Wijkbureau en ondernemers	Opbrengsten worden gebruikt voor onderhoud ander wijkgroen	Aanpassing bestemmingen
	Lokaal stimuleringsbeleid infrastructuur	Ondernemersklimaat wordt beter als de omgeving 'netjes' is	Wijkbureau	Andere prioritering binnen bestaande fondsen	N.v.t.
	Deelgemeenten worden opgeheven. De gemeente is in de wijken aanwezig door wijkbureaus.	Overheid is voor de samenleving, minder lagen in de overheid is efficiënter.	Overheid	N.v.t.	Aanpassing gemeentelijke structuur
Gemeente stelt facilitatoren beschikbaar	Overheid beperkt zich niet tot regelgeving, maar helpt actief.	Overheid	Gemeentelijk budget.	N.v.t.	

Gebruik van natuur en landschap

Het gebruik van de natuur wordt in de kijkrichting Inpasbare natuur sterk door de economie bepaald. Als dit een succes wordt, kan er een spanning ontstaan tussen bedrijven van buiten en lokale bedrijven. In gebieden als Rotterdam-Zuid is een toestroom van nieuwe bedrijven mede een doelstelling van inpasbare natuur, maar op de Hondsrug zou dit tot aantasting van het Drents eigene kunnen leiden.

Governance van inpasbaarheid

In de uitwerkingen in de drie studiegebieden is als uitgangspunt gekozen voor een grotere vrijheid voor ondernemers. De rol van de overheid is daarbij beperkt tot het stellen van algemene kaders en het handhaven daarvan. Daarbij passen maatregelen zoals het uitgeven van concessies, het beschikbaar stellen van algemene kader, enz. Overheden kunnen dit soort ontwikkelingen verder ondersteunen door bijvoorbeeld onderzoek en advisering voor ondernemers te financieren of door zelf mensen ter beschikking te stellen die processen faciliteren. Verder zouden ondernemersfondsen worden gecreëerd voor het stimuleren van 'ondernemerschap met natuur'. In Leiden functioneert een dergelijk fonds al sinds 2005. Dit fonds is gevuld door een verhoging van ruim vijf procent van het OZB tarief niet woningen. Het wordt gebruikt voor collectieve ondernemersbelangen.

Er zijn ook vraagtekens bij een dergelijke inzet op ondernemers. De geprojecteerde ontwikkelingen zouden van de grond moeten komen doordat mensen elkaar op economische gronden stimuleren. De vraag is hierbij altijd, als het economisch gunstig zo lijkt, waarom komen deze activiteiten nu nog niet van de grond? Is dit louter het gevolg van belemmeringen door de overheid, zoals vaak wordt genoemd? Of is er simpelweg een te kleine markt voor?

Bij de kijkrichting Inpasbare Natuur kan sociaal ondernemerschap een rol spelen. Beide kijkrichtingen leiden tot de meer algemene conclusie dat burgerinitiatieven met natuur een grote rol zouden kunnen spelen in de verbetering van de kwaliteit van de wijk. Deels doordat het groen dan beter aansluit op wensen van bewoners, maar ook omdat het zelf actief bezig zijn leidt tot een groter gevoel van kwaliteit (De Haas *et al.*, 2012). Sociaal ondernemerschap past meer bij inpasbare natuur, burgerinitiatieven meer bij beleefbare natuur. In beide stelt de overheid zich ontvankelijk op: kijkt goed wat er gebeurt, omarmt initiatieven en zorgt dat de grootste schreeuwers niet het grootste gelijk krijgen.

6.3 Kijkrichtingen als gereedschap

Opvattingen over natuur: de natuur als betrokkenheid

De Natuurverkenning gaat uit van een open gedefinieerde natuurfunctie; alle kijkrichtingen samen representeren een breed scala van opvattingen over de natuur. Toch kwamen we bij de uitwerking voor de studiegebieden nog een opvatting tegen die buiten de kijkrichtingen is gebleven, maar wel een maatschappelijke realiteit is. Er kan namelijk ook over natuur gedacht worden in termen van het betrokken omgaan met de natuur. Hoe zou de natuur er bijvoorbeeld uit zien als deze louter wordt gedefinieerd als *uitkomst* van activiteiten en niet als doel, zelfs niet als afgeleid doel, wordt gezien? Met name als het gaat om *daad*werkelijke betrokkenheid, wat aangeeft dat de burger ook daden verricht. De WRR gebruikt daadwerkelijke betrokkenheid als één van de criteria voor sociale cohesie. De kijkrichtingen Beleefbare en met name Inpasbare natuur gaan wel deze kant op, maar gaan niet zover als hier wordt bedoeld.

De kijkrichtingen zijn weinig gevoelig voor controverses over natuur

Bij de gebiedsuitwerkingen is op verschillende momenten de vraag opgekomen of alle controverses over natuur wel zichtbaar worden in de kijkrichtingen. Dit zou namelijk het geval moeten zijn, voor zover je ervan uitgaat dat kijkrichtingen het hele speelveld van natuuropvattingen moeten omvatten.

Zo is de kijkrichting Beleefbare natuur niet gevoelig voor het verschil tussen enerzijds de inspanning van *overheden* om gebieden geschikt te maken voor genieten en anderzijds initiatieven van *bewoners* om te genieten van hun eigen omgeving. Voor de kijkrichting maakt dit niet uit, terwijl dit wel een maatschappelijk relevante controverse over natuur is.

Analoog hieraan is de kijkrichting Inpasbare natuur niet gevoelig voor de controverse tussen lokale ondernemers versus initiatieven van door de overheden gesteunde bedrijven. Voor de kijkrichting is dit geen relevant verschil, maar uit de gebiedsuitwerkingen blijkt dat hier allerlei spanningen en tegenstellingen aan de orde zijn, die ook gevolgen hebben voor de soort natuur die tot stand komt.

Kijkrichtingen gebruiken?

Het uitwerken van de kijkrichtingen voor concrete studiegebieden riep ook een suggestie op over de doorwerking van de kijkrichtingen uit de Natuurverkenning. De doorwerking kan op verschillende niveaus tot verschillende doorwerking leiden. In het verleden, ten tijde van de Vierde Nota over de Ruimtelijke Ordening Extra, zijn vier kijkrichtingen voor het landelijk gebied (toen uitgedrukt in kleuren) gekoppeld aan een landelijke zonering. In de gesprekken die wij in de studiegebieden hebben gevoerd dachten gesprekspartners soms over kijkrichtingen als een beleidskeuze voor het (ruimtelijk) beleid in hun gebied. In principe lijken de kijkrichtingen geschikt voor beleidskeuzes voor ruimtelijke beleid op hogere schaalniveaus. Zowel de Rijksoverheid als provincies of landsdelen kunnen er bijvoorbeeld voor kiezen om voor hun eigen beleid vanuit een andere kijkrichting naar de Waddenzee te kijken dan naar het Groene Hart of het rivierengebied.

Op lage schaalniveaus echter representeren de kijkrichtingen meer de insteek van verschillende actoren die tot een lokale afstemming moeten zien te komen. In de lokale praktijk zoeken actoren naar oplossingen voor problemen los van een op hogere schalen bepaalde zoneringen of andersoortige beleidsmaatregelen. Toch kunnen kijkrichtingen ook op dit niveau helpen om het denken te verruimen. Dan denken wij meer aan audiovisuele middelen (filmpjes over gebieden, simulaties, interviews) en dergelijke die via nieuwe sociale media kunnen worden verspreid.

Ten slotte

Kijkrichtingen en scenario's zijn bedoeld voor blikverruiming, maar roepen vaak de vraag op naar de praktische betekenis ervan. Deze vraag werd ons in de studiegebieden ook gesteld. Dammers (2000) concludeerde in zijn studie naar de rol van scenario's bij strategische besluitvorming onder meer dat scenariostudies vooral in interactie met betrokkenen betekenis krijgen. Deze gedachte zal gebruikt worden bij de volgende fase van dit project, die is gericht de praktische vraag hoe meer beleefbare en inpasbare natuur in Nederland gerealiseerd kan worden.

Literatuur

- Aalbers, C.B.E.M., T. Ekamper, S.P. Tjallingii & I.M. van den Top (2002). *Greenscom, Communicating Urban Growth and Green; The Utrecht-Houten case study*. Work package / Communicating Urban Growth and Green 4. Wageningen, Alterra Wageningen UR.
- Aalbers, C.B.E.M. (2002). Self-management contracts in Utrecht. In: Aalbers, C., T. Ekamper, S. Tjallingii en M. van den Top: *The Utrecht-Houten case study*. Work package / Communicating Urban Growth and Green 4. Wageningen, Alterra Wageningen UR.
- Aalbers, C.B.E.M., Bezemer, V. (2005). *Bewonersinbreng in groen I; participatief onderzoek van buurtgroen in Osdorp en deelgemeente-Noord en de basis voor samenwerking met buurtbewoners*. Wageningen. Alterra Wageningen UR. Alterra-rapport 1187
- Aalbers, C.B.E.M., Eckerberg, K. (2013). Governance and Sustainability of Peri-Urban Areas: A Comparative Analysis of the PLUREL Case Studies. In: Pauleit, S., Nilsson, K., Sick Nielsen, T.A., Aalbers, C.B.E.M. *Peri-urban futures: Scenarios and models for land use change in Europe*. Berlin Heidelberg, Springer verlag.
- Buijs, Arjen [A.E.], (2009). *Natuurbeelden van burgers - Publieke visies op natuur en de consequenties voor het natuurbeheer*. Wageningen, Proefschrift Wageningen UR.
- Buizer, M. (2008). *Worlds apart. Interactions between local initiatives and established policy*. Wageningen, Alterra Scientific Contributions.
- Cortie, C. and J. van de Ven (1981). 'Gentrification', keert de woonelite terug naar de stad? *Geografisch Tijdschrift* 15(5): 429
- Dammers, E. (2000). *Leren van de toekomst. Over de rol van scenario's bij strategische besluitvorming*. Delft, Eburon.
- Duyvendak, J.W. en M. Hurenkamp (2004). *Kiezen voor de kudde; lichte gemeenschappen en de nieuwe meerderheid*. Amsterdam, Van Gennep.
- Haas, W. de, C. Aalbers, J. Kruit, R.C.M. Arnouts & J. Kempenaar (2012). *Parknatuur. Over de kijkrichtingen beleefbare natuur en inpasbare natuur*. WOt-werkdocument 296. Wageningen, Wettelijke Onderzoekstaken Natuur & Milieu, Wageningen UR.
- Hillier, J. (2003). Agonizing over Consensus – Why Habermasian Ideals cannot be 'Real'. *Planning theory* 2(1):37-59.
- Jansen, B. J. Ruitenbeek & H. van Bommel (2004). *Zuidwijk. Cultuurhistorische analyse en beschrijving (1941-1965)*. Rotterdam, Gemeente Rotterdam dS+V, bureau Monumenten.
- Kruit, J.; Veer, P.; Gorter, F.; Gurp, T. van; Landburg, G.; Steijven, K.; Remme, R.P.; Vermeulen, M.H.; Trienekens, L. (2011). *Bewonersparticipatie in het openbaar groenbeheer : 'State of the art' na vijf jaar zelfbeheer in de wijk EVA-Lanxmeer (Culemborg)*. Wetenschapswinkelrapport nr. 270. Wageningen, Wageningen UR Wetenschapswinkel.
- Kunneman, H. (1983). *Habermas' theorie van het communicatieve handelen. Een samenvatting*. Uitgeverij Boom
- Leent, M. van (red.) (2006). *Wijken van waarde ; zoektocht naar een duurzame gebiedsexploitatie*. Provincie Noord-Brabant en Futura.

- Lub, V. (2013). *Schoon, heel en werkzaam? Sociale interventies op het terrein van leefbaarheid wetenschappelijk beoordeeld*. Den Haag, Boom Lemma Uitgevers.
- Lundgren Alm, E., B. Malbert, P. Korhonen, (2002). *The Göteborg Case Study*. Workpackage 7, Greenscom. Gothenburg, Sweden, Chalmers University of Technology,
- Maarel, E. van der en P.L. Dauvellier (1978). *Naar een Globaal Ecologisch Model voor de ruimtelijke ontwikkeling van Nederland*. Den Haag, Rijksplanologische Dienst.
- Melman, Th.C.P. en C.M. van der Heide, (2011). *Ecosysteemdiensten in Nederland: verkenning betekenis en perspectieven, Achtergrondrapport bij Natuurverkenning 2011*. WOt-rapport 111. Wageningen, Wettelijke Onderzoekstaken Natuur & Milieu, Wageningen UR.
- Natuurverkenning 2010-2040*. Den Haag, Planbureau voor de Leefomgeving.
- PBL (2010). *Wat natuur de mens biedt. Ecosysteemdiensten in Nederland*. Brochure. Planbureau voor de Leefomgeving, Den Haag / Bilthoven.
- Provincie Drenthe (2012). *Feiten en cijfers vrijetijdseconomie 2012*. Assen, Provincie Drenthe.
- Ruiter, E.M.V. de & C.B.E.M. Aalbers (2005). *10 Rotterdammers, 118 foto's; Onderzoek naar de waardering en beleving van groen onder bewonersgroepen in de deelgemeente Rotterdam Noord*. Alterra-rapport 1221. Wageningen, Wageningen UR Alterra.
- Salverda, I., P. van der Jagt en R. During (2012). *Sociaal cultureel ondernemerschap*. (Zo doen wij dat hier! 1). Wageningen, Alterra WUR.
- Termorshuizen, J.W. en P.F.M. Opdam (2009). Landscape services as a bridge between landscape ecology and sustainable development. *Landscape Ecology*, 24(8): 1037-1052.
- Tzoulas, Konstantinos *et al.*, (2007). Promoting ecosystem and human health in urban areas using Green Infrastructure: A literature review. *Landscape and Urban Planning* 81: 167-178
- United Nations (2005). *Millennium Ecosystem Assessment*.
- Weesep, J. van, Th.J. Hulsebosch en M.W.A. Maas (1985). Revitalisering in Amsterdam: de aanbodzijde belicht. *Geografisch Tijdschrift* XIX: 133-145.
- Willemsen, L. (2010). *Mapping and Modelling Multifunctional Landscapes*. Wageningen, Wageningen UR, PhD.-thesis.
- Zuid Werkt! Nationaal Programma Kwaliteitssprong Zuid* (2011). Rotterdam, convenant tussen overheden en diverse maatschappelijke organisaties.

Bijlage 1 Informanten

Deelnemers Workshop Drenthe

- Ruben Badal (Gemeente Westerveld)
- Mark Bergmans (Hotel Wesseling)
- Hans Derks (Drenthe 2028)
- Marieke Molendijk (IVN Drenthe)
- Hilda Mulder (Recreatieschap Drenthe)
- Henrieke Reiber (Reiber Rijwielen)

Interviews Oostvaardersplassen

- Gert Nieuwboer (Algemeen Directeur SNP)
- Henk Kloen (Centrum voor Landbouw en Milieu).
- Kate Lindquist (Friends of the High Line)
- Hans Breeveld (SBB)

Gesprekken Rotterdam

- Bas van Gerwen en Linda van der Windt, Kamer van Koophandel Rotterdam
- Hans Pijls, Bureau Buitenruimte
- Roosmarie Maas, Gemeente Rotterdam
- Straatinterviews met
 - twee horecaondernemers
 - sleutelbar-exploitant/eigenaar
 - twee gehandicapte dames van middelbare leeftijd in scootmobiel
 - man van middelbare leeftijd waarschijnlijk uit lage inkomensgroep

Workshop algemeen

- Jan Blok (SBB)
- Christine Hahn (Gemeente Heerlen)
- Mireille de Heer (De Heer & Co. Utrecht)
- Roosmarie Maas (Sport en Recreatie Gemeente Rotterdam)
- Paul Makken (ANWB)
- Ina Massop (Gebiedsmanager Utrecht Noord West)
- Hans Pijls (Buitenruimte voor Contact Afferden)
- Jan-Willem van der Schans (LEI)

Verschenen documenten in de reeks Werkdocumenten van de Wettelijke Onderzoekstaken Natuur & Milieu vanaf 2011

Werkdocumenten zijn verkrijgbaar bij het secretariaat van Unit Wettelijke Onderzoekstaken Natuur & Milieu, te Wageningen. T 0317 – 48 54 71; E info.wnm@wur.nl

De werkdocumenten zijn ook te downloaden via de WOT-website www.wageningenUR.nl/wotnatuurenmilieu

- 2011**
- 222** *Kamphorst, D.A. & M.M.P. van Oorschot.* Kansen en barrières voor verduurzaming van houtketens
- 223** *Salm, C. van der & O.F. Schoumans.* Langetermijneffecten van verminderde fosfaatgiften
- 224** *Bikker, P., M.M. van Krimpen & G.J. Rimmelink.* Stikstofverteerbaarheid in voeders voor landbouwhuisdieren; Berekeningen voor de TAN-excretie
- 225** *M.E. Sanders & A.L. Gerritsen (red.).* *Het biodiversiteitsbeleid in Nederland werkt. Achtergronddocument bij Balans van de Leefomgeving 2010*
- 226** *Bogaart, P.W., G.A.K. van Voorn & L.M.W. Akkermans.* *Evenwichtsanalyse modelcomplexiteit; een verkennende studie*
- 227** *Kleunen A. van, K. Koffijberg, P. de Boer, J. Nienhuis, C.J. Camphuysen, H. Scheekerman, K.H. Oosterbeek, M.L. de Jong, B. Ens & C.J. Smit (2010).* Broedsucces van kustbroedvogels in de Waddenzee in 2007 en 2008
- 228** *Salm, C. van der, L.J.M. Boumans, D.J. Brus, B. Kempen & T.C. van Leeuwen.* Validatie van het nutriëntenemissiemodel STONE met meetgegevens uit het Landelijk Meetnet effecten Mestbeleid (LMM) en de Landelijke Steekproef Kaartenheden (LSK).
- 229** *Dijkema, K.S., W.E. van Duin, E.M. Dijkman, A. Nicolai, H. Jongerius, H. Keegstra, L. van Egmond, H.J. Venema & J.J. Jongsma.* Vijftig jaar monitoring en beheer van de Friese en Groninger kwelderwerken: 1960-2009
- 230** *Jaarrapportage 2010.* WOT-04-001 – Koepel
- 231** *Jaarrapportage 2010.* WOT-04-002 – Onderbouwend Onderzoek
- 232** *Jaarrapportage 2010.* WOT-04-003 – Advisering Natuur & Milieu
- 233** *Jaarrapportage 2010.* WOT-04-005 – M-AVP
- 234** *Jaarrapportage 2010.* WOT-04-006 – Natuurplanbureaufunctie
- 235** *Jaarrapportage 2010.* WOT-04-007 – Milieuplanbureaufunctie
- 236** *Arnouts, R.C.M. & F.H. Kistenkas.* Nederland op slot door Natura 2000: de discussie ontrafeld; Bijlage bij WOT-paper 7 – De deur klemt
- 237** *Harms, B. & M.M.M. Overbeek.* Bedrijven aan de slag met natuur en landschap; relaties tussen bedrijven en natuurorganisaties. Achtergronddocument bij Natuurverkenning 2011
- 238** *Agricola, H.J. & L.A.E. Vullings.* De stand van het platteland 2010. Monitor Agenda Vitaal Platteland; Rapportage Midterm meting Effectindicatoren
- 239** *Klijn, J.A.* Wisselend getij. Omgang met en beleid voor natuur en landschap in verleden en heden; een essayistische beschouwing. Achtergronddocument bij Natuurverkenning 2011
- 240** *Corporaal, A., T. Denters, H.F. van Dobben, S.M. Hennekens, A. Klimkowska, W.A. Ozinga, J.H.J. Schaminée & R.A.M. Schrijver.* Stenoeciteit van de Nederlandse flora. Een nieuwe parameter op grond van ecologische amplitudo's van de Nederlandse plantensoorten en toepassingsmogelijkheden
- 241** *Wamelink, G.W.W., R. Jochem, J. van der Graft-van Rossum, C. Grashof-Bokdam, R.M.A. Wegman, G.J. Franke & A.H. Prins.* Het plantendispersiemodel DIMO. Verbetering van de modellering in de Natuurplanner
- 242** *Klimkowska, A., M.H.C. van Adrichem, J.A.M. Jansen & G.W.W. Wamelink.* Bruikbaarheid van WNK-monitoringgegevens voor EC-rapportage voor Natura 2000-gebieden. Eerste fase
- 243** *Goossen, C.M., R.J. Fontein, J.L.M. Donders & R.C.M. Arnouts.* Mass Movement naar recreatieve gebieden; Overzicht van methoden om bezoekersaantallen te meten
- 244** *Spruijt, J., P.M. Spoorenberg, J.A.J.M. Rovers, J.J. Slabbekoorn, S.A.M. de Kool, M.E.T. Vlaswinkel, B. Heijne, J.A. Hiemstra, F. Nouwens & B.J. van der Sluis.* Milieueffecten van maatregelen gewasbescherming
- 245** *Walker, A.N. & G.B. Wolter.* Forestry in the Magnet model.
- 246** *Hoefnagel, E.W.J., F.C. Buisman, J.A.E. van Oostenbrugge & B.I. de Vos.* Een duurzame toekomst voor de Nederlandse visserij. Toekomstscenario's 2040
- 247** *Buurma, J.S. & S.R.M. Janssens.* Het koor van adviseurs verdient een dirigent. Over kennisverspreiding rond phytophthora in aardappelen
- 248** *Verburg, R.W., A.L. Gerritsen & W. Nieuwenhuizen.* Natuur meekoppelen in ruimtelijke ontwikkeling: een analyse van sturingsstrategieën voor de Natuurverkenning. Achtergronddocument bij Natuurverkenning 2011
- 249** *Kooten, T. van & C. Klok.* The Mackinson-Daskalov North Sea EcoSpace model as a simulation tool for spatial planning scenarios
- 250** *Bruggen van, C., C.M. Groenestein, B.J. de Haan, M.W. Hoogeveen, J.F.M. Huijsmans, S.M. van der Sluis & G.L. Velthof.* Ammoniakemissie uit dierlijke mest en kunstmest 1990-2008. Berekeningen met het Nationaal Emissiemodel voor Ammoniak (NEMA)
- 251** *Bruggen van, C., C.M. Groenestein, B.J. de Haan, M.W. Hoogeveen, J.F.M. Huijsmans, S.M. van der Sluis & G.L. Velthof.* Ammoniakemissie uit dierlijke mest en kunstmest in 2009. Berekeningen met het Nationaal Emissiemodel voor Ammoniak (NEMA)
- 252** *Randen van, Y., H.L.E. de Groot & L.A.E. Vullings.* Monitor Agenda Vitaal Platteland vastgelegd. Ontwerp en implementatie van een generieke beleidsmonitor
- 253** *Agricola, H.J., R. Reijnen, J.A. Boone, M.A. Dolman, C.M. Goossen, S. de Vries, J. Roos-Klein Lankhorst, L.M.G. Groenemeijer & S.L. Deijl.* Achtergronddocument Midterm meting Effectindicatoren Monitor Agenda Vitaal Platteland
- 254** *Buiteveld, J. S.J. Hiemstra & B. ten Brink.* Modelling global agrobiodiversity. A fuzzy cognitive mapping approach
- 255** *Hal van R., O.G. Bos & R.G. Jak.* Noordzee: systeem-dynamiek, klimaatverandering, natuurtypen en benthos. Achtergronddocument bij Natuurverkenning 2011
- 256** *Teal, L.R.* The North Sea fish community: past, present and future. Background document for the 2011 National Nature Outlook
- 257** *Leopold, M.F., R.S.A. van Bemmelen & S.C.V. Geelhoed.* Zeevogels op de Noordzee. Achtergronddocument bij Natuurverkenning 2011
- 258** *Geelhoed, S.C.V. & T. van Polanen Petel.* Zeezoogdieren op de Noordzee. Achtergronddocument bij Natuurverkenning 2011
- 259** *Kuijs, E.K.M. & J. Steenbergen.* Zoet-zoutovergangen in Nederland; stand van zaken en kansen voor de toekomst. Achtergronddocument bij Natuurverkenning 2011
- 260** *Baptist, M.J.* Zachte kustverdediging in Nederland; scenario's voor 2040. Achtergronddocument bij NVK 2011
- 261** *Wiersinga, W.A., R. van Hal, R.G. Jak & F.J. Quijrijs.* Duurzame kottervisserij op de Noordzee. Achtergronddocument bij Natuurverkenning 2011
- 262** *Wal J.T. van der & W.A. Wiersinga.* Ruimtegebruik op de Noordzee en de trends tot 2040. Achtergronddocument bij Natuurverkenning 2011
- 263** *Wiersinga, W.A. J.T. van der Wal, R.G. Jak & M.J. Baptist.* Vier kijkrichtingen voor de mariene natuur in 2040. Achtergronddocument bij Natuurverkenning 2011
- 264** *Bolman, B.C. & D.G. Goldsborough.* Marine Governance. Achtergronddocument bij Natuurverkenning 2011
- 265** *Bannink, A.* Methane emissions from enteric fermentation in dairy cows, 1990-2008; Background document on the calculation method and uncertainty analysis for the Dutch National Inventory Report on Greenhouse Gas Emissions

- 266** *Wyngaert, I.J.J. van den, P.J. Kuikman, J.P. Lesschen, C.C. Verwer & H.H.J. Vreuls.* LULUCF values under the Kyoto Protocol; Background document in preparation of the National Inventory Report 2011 (reporting year 2009)
- 267** *Helming, J.F.M. & I.J. Terluin.* Scenarios for a cap beyond 2013; implications for EU27 agriculture and the cap budget.
- 268** *Woltjer, G.B.* Meat consumption, production and land use. Model implementation and scenarios.
- 269** *Knegt, B. de, M. van Eupen, A. van Hinsberg, R. Pouwels, M.S.J.M. Reijnen, S. de Vries, W.G.M. van der Bilt & S. van Tol.* Ecologische en recreatieve beoordeling van toekomstscenario's van natuur op het land. Achtergrond-document bij Natuurverkenning 2011.
- 270** *Bos, J.F.F.P., M.J.W. Smits, R.A.M. Schrijver & R.W. van der Meer.* Gebiedsstudies naar effecten van vergroening van het Gemeenschappelijk Landbouwbeleid op bedrijfseconomie en inpassing van agrarisch natuurbeheer.
- 271** *Donders, J., J. Luttik, M. Goossen, F. Veeneklaas, J. Vreke & T. Wejschede.* Waar gaat dat heen? Recreatiemotieven, landschapskwaliteit en de oudere wandelaar. Achtergronddocument bij Natuurverkenning 2011.
- 272** *Voorn G.A.K. van & D.J.J. Walvoort.* Evaluation of an evaluation list for model complexity.
- 273** *Heide, C.M. van der & F.J. Sijtsma.* Maatschappelijke waardering van ecosysteemdiensten; een handreiking voor publieke besluitvorming. Achtergronddocument bij Natuurverkenning 2011
- 274** *Overbeek, M.M.M., B. Harms & S.W.K. van den Burg (2012).* Internationale bedrijven duurzaam aan de slag met natuur en biodiversiteit.; voorstudie bij de Balans van de Leefomgeving 2012.
- 275** *Os, J. van; T.J.A. Gies; H.S.D. Naeff; L.J.J. Jeurissen.* Emissieregistratie van landbouwbedrijven; verbeteringen met behulp van het Geografisch Informatiesysteem Agrarische Bedrijven.
- 276** *Walsum, P.E.V. van & A.A. Veldhuizen.* MetaSWAP_V7_2_0; Rapportage van activiteiten ten behoeve van certificering met Status A.
- 277** *Kooten T. van & S.T. Glorius.* Modeling the future of het North Sea. An evaluation of quantitative tools available to explore policy, space use and planning options.
- 278** *Leneman, H., R.W. Verburg, A. Schouten (2013).* Kosten en baten van terrestrische natuur: Methoden en resultaten; Achtergronddocument bij Natuurverkenning 2010-2040
- 279** *Bilt, W.G.M. van der, B. de Knegt, A. van Hinsberg & J. Clement (2012).* Van visie tot kaartbeeld; de kijkrichtingen ruimtelijk uitgewerkt. Achtergronddocument bij Natuurverkenning 2011
- 280** *Kistenkas, F.H. & W. Nieuwenhuizen.* Rechtsontwikkelingen landschapsbeleid: landschapsrecht in wording. Bijlage bij WOT-paper 12 – 'Recht versus beleid'
- 281** *Meeuwse, H.A.M. & R. Jochem.* Openheid van het landschap; Berekeningen met het model ViewScope.
- 282** *Dobben, H.F. van.* Naar eenvoudige dosis-effectrelaties tussen natuur en milieucondities; een toetsing van de mogelijkheden van de Natuurplanner.
- 283** *Gaaff, A.* Raming van de budgetten voor natuur op langere termijn; Achtergronddocument bij Natuurverkenning 2011.
- 285** *Vries, P. de, J.E. Tamis, J.T. van der Wal, R.G. Jak, D.M.E. Slijkerman and J.H.M. Schobben.* Scaling human-induced pressures to population level impacts in the marine environment; implementation of the prototype CUMULEO-RAM model.
- 2012**
- 286** *Keizer-Vlek, H.E. & P.F.M. Verdonschot.* Bruikbaarheid van SNL-monitoringgegevens voor EC-rapportage voor Natura 2000-gebieden; Tweede fase: aquatische habitattypen.
- 287** *Oenema, J., H.F.M. Aarts, D.W. Bussink, R.H.E.M. Geerts, J.C. van Middelkoop, J. van Middelaar, J.W. Reijs & O. Oenema.* Variatie in fosfaatopbrengst van grasland op praktijkbedrijven en mogelijke implicaties voor fosfaatgebruiksnormen.
- 288** *Troost, K., D. van de Ende, M. Tangelder & T.J.W. Ysebaert.* Biodiversity in a changing Oosterschelde: from past to present
- 289** *Jaarrapportage 2011.* WOT-04-001 – Koepel
- 290** *Jaarrapportage 2011.* WOT-04-008 – Agromilieus
- 291** *Jaarrapportage 2011.* WOT-04-009 – Natuur, Landschap en Platteland
- 292** *Jaarrapportage 2011.* WOT-04-010 – Balans van de Leefomgeving
- 293** *Jaarrapportage 2011.* WOT-04-011 – Natuurverkenning
- 294** *Bruggen, C. van, C.M. Groenestein, B.J. de Haan, M.W. Hoogeveen, J.F.M. Huijsmans, S.M. van der Sluis & G.L. Velthof.* Ammoniakemissie uit dierlijke mest en kunstmest in 2010; berekeningen met het Nationaal Emissiemodel voor Ammoniak (NEMA).
- 295** *Spijker, J.H., H. Kramer, J.J. de Jong & B.G. Heusinkveld.* Verkenning van de rol van (openbaar) groen op wijk- en buurtniveau op het hitte-eilandeffect
- 296** *Haas, W. de, C.B.E.M. Aalbers, J. Kruit, R.C.M. Arnouts & J. Kempenaar.* Parknatuur; over de kijkrichtingen beleefbare natuur en inpassbare natuur
- 297** *Doorn, A.M. van & R.A. Smidt.* Staltypen nabij Natura 2000-gebieden.
- 298** *Luesink, H.H., A. Schouten, P.W. Blokland & M.W. Hoogeveen.* Ruimtelijke verdeling ammoniakemissies van beweiden en van aanwenden van mest uit de landbouw.
- 299** *Meulenkamp, W.J.H. & T.J.A. Gies.* Effect maatregelen reconstructie zandgebieden; pilotgemeente Gemert-Bakel.
- 300** *Beukers, R. & B. Harms.* Meerwaarde van certificeringsschema's in visserij en aquacultuur om bij te dragen aan het behoud van biodiversiteit
- 301** *Broekmeyer, M.E.A., H.P.J. Huiskens, S.M. Hennekens, A. de Jong, M.H. Storm & B. Vanmeulebrouk.* Gebruikers-handleiding Audittrail Natura 2000.
- 302** *Bruggen van, C., C.M. Groenestein, B.J. de Haan, M.W. Hoogeveen, J.F.M. Huijsmans, S.M. van der Sluis & G.L. Velthof.* Ammonia emissions from animal manure and inorganic fertilisers in 2009. Calculated with the Dutch National Emissions Model for Ammonia (NEMA)
- 303** *Donders, J.L.M. & C.M. Goossen.* Recreatie in groen blauwe gebieden. Analyse data Continu Vrijetijdsonderzoek: bezoek, leeftijd, stedelijkheidsgraad en activiteiten van recreanten
- 304** *Boesten, J.J.T.I. & M.M.S. ter Horst.* Manual of PEARLNEQ v5
- 305** *Reijnen, M.J.S.M., R. Pouwels, J. Clement, M. van Esbroek, A. van Hinsberg, H. Kuipers & M. van Eupen.* EHS Doelrealisatiegraadmeter voor de Ecologische Hoofdstructuur. Natuurkwaliteit van landecosysteemttypen op lokale schaal.
- 306** *Arnouts, R.C.M., D.A. Kamphorst, B.J.M. Arts & J.P.M. van Tatenhove.* Innovatieve governance voor het groene domein. Governance-arrangementen voor vermaatschappelijking van het natuurbeleid en verduurzaming van de koffieketen.
- 307** *Kruseman, G., H. Luesink, P.W. Blokland, M. Hoogeveen & T. de Koeijer.* MAMBO 2.x. Design principles, model, structure and data use
- 308** *Koeijer de, T., G. Kruseman, P.W. Blokland, M. Hoogeveen & H. Luesink.* MAMBO: visie en strategisch plan, 2012-2015
- 309** *Verburg, R.W.* Methoden om kennis voor integrale beleidsanalyses te combineren.
- 310** *Bouwma, I.M., W.A. Ozinga, T. v.d. Sluis, A. Griffioen, M.P. v.d. Veen & B. de Knegt.* Dutch nature conservation objectives from a European perspective.
- 311** *Wamelink, G.W.W., M.H.C. van Adrichem & P.W. Goedhart.* Validatie van MOVE4.
- 312** *Broekmeyer, M.E.A., M.E. Sanders & H.P.J. Huiskes.* Programmatische Aanpak Stikstof. Doelstelling, maatregelen en mogelijke effectiviteit.
- 313**
- 314** *Pouwels, P. C. van Swaay, R. Foppen & H. Kuipers.* Prioritaire gebieden binnen de Ecologische Hoofdstructuur voor behoud doelsoorten vlinders en vogels.
- 315** *Rudrum, D., J. Verboom, G. Kruseman, H. Leneman, R. Pouwels, A. van Teeffelen & J. Clement.* Kosteneffectiviteit van natuurgebieden op het land. Eerste verkenning met ruimtelijke optimalisatie biodiversiteit.
- 316** *Boone, J.A., M.A. Dolman, G.D. Jukema, H.R.J. van Kernebeek & A. van der Knijff.* Duurzame landbouw verantwoord. Methodologie om de duurzaamheid van de Nederlandse landbouw kwantitatief te meten.
- 317** *Troost, K., M. Tangelder, D. van den Ende & T.J.W. Ysebaert* From past to present: biodiversity in a changing delta

- 318 Schouten, A.D., H. Leneman, R. Michels & R.W. Verburg.. Instrumentarium kosten natuurbeleid. Status A.
- 319 Verburg, R.W., E.J.G.M. Westerhof, M.J. Bogaardt & T. Selnes. Verkennen en toepassen van besluitvormingsmodellen in de uitvoering van natuurbeleid.
- 2013**
- 320 Woltjer, G.B. Forestry in MAGNET; a new approach for land use and forestry modelling.
- 321 Langers, F., A.E. Buijs, S. de Vries, J.M.J. Farjon, A. van Hinsberg, P. van Kampen, R. van Marwijk, F.J. Sijtsma, S. van Tol. Potenties van de Hotspotmonitor om de graadmeter Landschap te verfijnen
- 322 Verburg, R.W., M.J. Bogaardt, B. Harms, T. Selnes, W.J. Oliemans. Beleid voor ecosysteemdiensten. Een vergelijking tussen verschillende EU-staten
- 323 Schouten, M.A.H., N.B.P. Polman & E.J.G.M. Westerhof. Exploring green agricultural policy scenarios with a spatially explicit agent-based model.
- 324 Gerritsen, A.L., A.M.E. Groot, H.J. Agricola, W. Nieuwenhuizen. Hoogproductieve landbouw. Een verkenning van motivaties, knelpunten, condities, nieuwe organisatiemodellen en de te verwachten bijdragen aan natuur en landschap
- 325 Jaarrapportage 2012. WOT-04-008 – Agromilieue
- 326 Jaarrapportage 2012. WOT-04-009 – Informatievoorziening Natuur (IN)
- 327 Jaarrapportage 2012. WOT-04-010 – Balans van de Leefomgeving (BvdL)
- 328 Jaarrapportage 2012. WOT-04-011 – Natuurverkenning (NVK)
- 329 Goossen, C.M., F. Langers, T.A. de Boer. Relaties tussen recreanten, ondernemers en landschap
- 330 Bruggen, C. van, P. Bikker, C.M. Groenestein, B.J. de Haan, M.W. Hoogeveen, J.F.M. Huijsmans, S.M. van der Stuis & G.L. Velthof. Ammoniakemissie uit dierlijke mest en kunstmest in 2011. Berekeningen met het Nationaal Emissiemodel voor Ammoniak (NEMA).
- 331 Dirckx, G.H.P. & W. Nieuwenhuizen. Histland. Historisch-landschappelijk informatiesysteem
- 332 Ehlert, P.A.I., T.A. van Dijk & O. Oenema. Opname van struviet als categorie in het Uitvoeringsbesluit Meststoffenwet. Advies.
- 333 Ehlert, P.A.I., H.J. van Wijnen, J. Struijs, T.A. van Dijk, L. van Schöll, L.R.M. de Poorter. Risicobeoordeling van contaminanten in afval- en reststoffen bestemd voor gebruik als covergistingmateriaal
- 334 Verdonschot R.C.M., J.H. Vos J.H. & P.F.M. Verdonschot. Exotische macrofauna en macrofyten in de Nederlandse zoete wateren; voorkomen en beleid in 2012.
- 335 Commissie Deskundigen Meststoffenwet. Protocol beoordeling stoffen Meststoffenwet. Versie 3.1
- 336 Ehlert, P.A.I., L. Posthuma, P.F.A.M. Römkens, R.P.J.J. Rietra, A.M. Wintersen, H. van Wijnen, T.A. van Dijk, L. van Schöll, J.E. Groenenberg. Appraising fertilisers: Origins of current regulations and standards for contaminants in fertilisers. Background of quality standards in the Netherlands, Denmark, Germany, United Kingdom and Flanders
- 337 Greff-van Rossum, J.G.M. van der, M.J.S.M. Reijnen, W.A. Ozinga, R. Pouwels, M. van Eupen, A.M.G. de Bruijn, H. Kuipers, S.M. Hennekens & A.H. Malinowska. Water-, milieu- en ruimtecondities vaatplanten; Implementatie in Model for Nature Policy MNP 2.0.
- 338 Vos, C.C., R. Pouwels, M. van Eupen, T. Lemaris, H.A.M. Meeuwsen, W.A. Ozinga, M. Sterk & M. F. Wallis de Vries. Operationalisering van het begrip 'veerkracht van ecosystemen'. Een empirische verkenning voor planten en dagvlinders.
- 339 Voorn van, G.A.K., P.W. Bogaart, M. Knotters, D.J.J. Walvoort. Complexiteit van WUR-modellen en -bestanden. Toetsing van de EMC v1.0
- 340 Selnes, T.A., D.A. Kamphorst, B.J.M. Arts & J.P.M. van Tatenhove. Innovatieve governance arrangementen. Op zoek naar vernieuwing in het groene domein.
- 341 Kragt de, B., J.G.M. van der Greff-van Rossum, S.M. Hennekens, G.B.M. Heuvelink. Trends van zeldzame plantensoorten voorspeld.
- 342 Smits, M.J.W., C.M. van der Heide m.m.v. S.W.K. van den Burg, M.J.G. Meeusen & M.J. Voskuilen. Duurzaam gebruik van ecosysteemdiensten door private sectoren.
- 343 Pouwels, R., R.J.F. Bugter, A.J. Griffioen & R.M.A. Wegman. Beoordeling leefgebied habitatrichtlijnsoorten voor artikel 17 van de rapportage
- 345 Leneman, H., V.G.M. Linderhof, F.W. van Gaalen, R. Michels, P.J.T.M. van Puijenbroek. Methoden om kosten en effecten van maatregelen op aquatische ecologie te bepalen. Achtergronddocument bij Natuurverkenning 2010-2040.
- 346 Van Kleunen A., P. de Boer, K. Koffijberg, K. Oosterbeek, J. Nienhuis, M.L. de Jong, C.J. Smit & M. van Roomen. Broedsucces van kustbroedvogels in de Waddenzee in 2009 en 2010.
- 347 Bikker, P., J. van Harn, C.M. Groenestein, J. de Wit, C. van Bruggen & H.H. Luesink. Stikstof- en fosforexcretie van varkens, pluimvee en rundvee in biologische en gangbare houderijsystemen.
- 348 Haas de, W., C. Aalbers, J. Kruit & B. de Vries. Natuur: beleven en gebruiken. Verdieping van twee kijkrichtingen uit de Natuurverkenning 2010-2040.

Thema Natuurverkenning
Wettelijke Onderzoekstaken
Natuur & Milieu
Postbus 47
6700 AA Wageningen
T (0317) 48 54 71
E info.wnm@wur.nl

[www.wageningenUR.nl/
wotnatuurenmilieu](http://www.wageningenUR.nl/wotnatuurenmilieu)

De WOT Natuur & Milieu voert wettelijke onderzoekstaken uit op het beleidsterrein natuur en milieu. Deze taken worden uitgevoerd om een wettelijke verantwoordelijkheid van de minister van Economische Zaken te ondersteunen. De WOT Natuur & Milieu werkt aan producten van het Planbureau voor de Leefomgeving, zoals de Balans van de Leefomgeving en de Natuurverkenning. Verder brengen we voor het ministerie van Economische Zaken adviezen uit over (toelating van) meststoffen en bestrijdingsmiddelen, en zorgen we voor informatie voor Europese rapportageverplichtingen over biodiversiteit.

De WOT Natuur & Milieu is onderdeel van de internationale kennisorganisatie Wageningen UR (University & Research centre). De missie is 'To explore the potential of nature to improve the quality of life'. Binnen Wageningen UR bundelen 9 gespecialiseerde onderzoeksinstituten van stichting DLO en Wageningen University hun krachten om bij te dragen aan de oplossing van belangrijke vragen in het domein van gezonde voeding en leefomgeving. Met ongeveer 30 vestigingen, 6.000 medewerkers en 9.000 studenten behoort Wageningen UR wereldwijd tot de aansprekende kennisinstellingen binnen haar domein. De integrale benadering van de vraagstukken en de samenwerking tussen verschillende disciplines vormen het hart van de unieke Wageningen aanpak.
